

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ДАНДЕКАР ДХАРМЕШ ДІЛІП

Примірник № _____

УДК 128.5:[316.46:316.7:316.346.2](043.3)

**Соціокультурні та гендерні виміри
політичного лідерства
(філософсько-антропологічний аналіз)**

033 – філософія

Подається на здобуття наукового ступеня
доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і
текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Д.Д. Дандекар

Науковий керівник: **Хамітов Назіп Віленович**,
доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник
Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Дандекар Д.Д. Соціокультурні та гендерні виміри політичного лідерства (філософсько-антропологічний аналіз)». – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 Філософія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2020.

Зміст анотації

Справжній політичний лідер – це носій культури, який захищає і розвиває її, а не знищує чи імітує. В цьому контексті дуже важливим стає питання екзистенціальних вимірів і духовних рівнів розвитку політичного лідера. Тому методологічно продуктивним стає проєкт метаантропології Н. Хамітова як філософії буденного граничного і метаграничного буття людини. Буденне буття в контексті вказаного проєкту метаантропології розуміється як результат дії волі до самозбереження і продовження роду. Граничне буття людини породжується волею до влади і волею до пізнання і творчості. Метаграничне буття людини стає наслідком вольових актів до свободи, любові і співтворчості.

В методологічних координатах метаантропології більшість політичних лідерів – це люди граничного буття і особистісного світогляду, яких скеровує воля до влади. У таких лідерів є виражена деструктивність, що стає тим сильнішою, чим сильнішим є акцент на владі як кінцевій цінності.

Однак політичні лідери буденного буття і буденного світогляду, якими маніпулюють політичні лідери граничного буття, є не менш деструктивними для суспільства, адже проводять волю інших у конкретику життя. Їх деструктивність, можливо є відносною, але все одно злякисною.

Тільки в творчому модусі граничного буття людини і, більше того, в метаграничному бутті виникає по-справжньому конструктивне політичне лідерство, адже в даних вимірах людського буття влада перестає бути

самодостатньою і безумовною цінністю, обертаючись на засіб здійснення свободи, гідності і творчої самореалізації людини.

В контексті аналізу соціокультурних та гендерних вимірів політичного лідерства також плідною є методологія соціальної метаантропології, яку розвиває на основі проєкту метаантропології сучасна українська дослідниця С.А. Крилова.

В його координатах конструктивний політичний лідер здатний сприяти розвитку суспільства від буденного буття через граничне до метаграничного. І це є головний критерій конструктивності будь-яких політичних лідерів взагалі і в сучасності зокрема.

Для осмислення гендерних аспектів конструктивності й деструктивності політичного лідерства евристично продуктивним є сучасний напрям психоаналізу, що отримав назву «андрогін-аналіз» і базується на філософській основі метаантропології; це теорія особистості та відносин між особистостями на основі осягнення стратегій взаємодії екзистенціальної чоловічості (в якості духовності) і екзистенціальної жіночості (в якості душевності) – екзистенціального сексизму, екзистенціального гермафродитизму, екзистенціального андрогінізму (Н.В. Хамітов).

В цих методологічних координатах деструктивне політичне лідерство виявляється на рівні стратегій сексизму та гермафродитизму, а конструктивне породжується стратегією андрогінізму, яка спрямовує до цілісного буття особистості.

Дані методологічні підходи метаантропології та андрогін-аналізу можуть бути продуктивно поєднані з положеннями гуманістичного психоаналізу Е. Фромма, зокрема з теорією біофілії та некрофілії. В координатах гуманістичного психоаналізу, метаантропології й андрогін-аналізу справжня любов до життя є основою конструктивності політичного лідера і можлива лише на метаграничному буттєвому рівні, що означає андрогінну цілісність людини, пари, людства, яка розвивається та долає все деструктивне в особистісному і політичному бутті.

Соціокультурні виміри політичного лідерства – це його суспільні, аксіологічні і культурні контексти та прояви. Під гендерними вимірами політичного лідерства в контексті дослідження розуміються ознаки маскулінності та фемінності лідера-політика, взаємодію жінок і чоловіків у політиці – феномени гендерної рівності та гендерного партнерства. Аналіз соціокультурних і гендерних вимірів політичного лідерства в широкому сенсі слова може бути названий філософсько-антропологічним аналізом.

З позицій гуманістичного психоаналізу Е. Фромма плідність політичного лідера породжується його установкою на творчу діяльність за умови її моральності, прийняття відповідальності за її наслідки та здатності до партнерства. Це гуманістичний і демократичний політичний лідер. Найбільш деструктивним постає політичний лідер з експлуаторською орієнтацією характеру, який ставиться до людей як до об'єктів, зневажаючи їх свободу, – інші цікаві йому лише до тих пір, поки здатні щось давати – ідеї, емоції, любов, підтримку. Саме такий лідер схильний до авторитаризму і тоталітаризму.

Демократичний стиль політичного лідерства передбачає необхідність виявлення керівником поваги до честі і гідності як прихильників, так і опонентів. Сутнісними ознаками демократичного стилю у політичному лідерстві є здатність керівників до високого рівня публічної комунікації, значні організаторські здібності, наявність політичної майстерності і здатності до політичного передбачення, високий рівень креативних здібностей та емоційної стійкості, а, головне, здатність до вибудовування партнерських стосунків.

У демократичному стилі лідерства особистість має орієнтуватись на конструктивний діалог, встановлення ефективної взаємодії з іншими людьми, прояв емпатії, розуміння і сприйняття позиції Іншого.

Лідерство у його демократичному розумінні може лише зашкодити авторитарним і тоталітарним системам, адже лідер як носій активної інноваційної творчої й співтворчої позиції спроможний порушити їх

цілісність. Неформальне лідерство у таких системах розглядається як аномалія, яка жорстко піддається репресіям, позаяк лідерство у тоталітарних режимах має бути унормованим, відповідним канонам жорсткої соціальної регуляції.

Світоглядні цінності політичного лідера задають стратегії розвитку його особистості і, відповідно, стратегії розвитку соціуму. З іншого боку, стратегії особистості, які зумовлюють її діяльність, формують цінності. В методологічних координатах метаантропології можна виділити базові стратегії людського буття – безпеки, влади, свободи, любові та єдності свободи і любові і відповідні їм цінності.

При домінуванні цінності безпеки в бутті політичного лідера, він не налаштований на стратегічний розвиток країни, здатний думати лише про тактичні, сьогоденні, поточні справи. Більше того, серед політичних лідерів, головною цінністю яких стає безпека, буде багато тих, хто сприймає політичну діяльність як спосіб прискороного збагачення. Такий політик може бути схильний до корупції, він не здатний мислити глобально і конструктивно. Маючи несамостійний, нетворчий світогляд, він не здатен стратегічно моделювати, аналізувати, порівнювати.

В бутті політичного лідера, домінуючою цінністю якого є влада, зазвичай існує позасвідоме бажання суперкомпенсувати свій комплекс неповноцінності. Людина, яка має певні вади і прагне подолати їх, розвиваючи сильні сторони своєї особистості та досягаючи успіху, не завжди буде деструктивною. Подібна суперкомпенсація, якщо людина зациклена на цінності влади, стає руйнівною і для неї, і для суспільства. Особливо це стосується політичних лідерів, які в своїх бажаннях все більшої влади і слави тяжіють до авторитарності і, навіть, до тоталітаризму.

Цінність свободи в бутті політичного лідера є дуже актуальною і значущою. Свобода обіцяє політичному лідеру можливість реалізувати свої цілі і завдання, виконати все, що він обіцяв своїм виборцям, зробити країну розвинутою і цивілізованою. Але дуже часто свобода без любові та творчості

стає свавіллям, коли політик забуває про відповідальність. Саме така свобода-свавілля – це прагнення до неусвідомлених і неплідних цілей, що насправді руйнує свободу.

Цінність любові дає політику відкритість і здатність виходити за межі буденності, але любов недостатня умова конструктивності політика. Любов як єдина домінуюча цінність, без свободи, робить політика жертвою, яка притягує насильство, і носієм цього насильства може стати сам народ. А інколи сам політик від «великої любові» породжує авторитарну, а то й і тоталітарну систему, в якій заперечується цінність свободи для власного народу; тоді політичний лідер може ставати катом.

Об'єднання цінностей свободи і любові в бутті політика, – це не лише цілеспрямованість, прагнення за межі буденності і здатність до творчості, а й здатність до любові, яка включає в себе розуміння, толерантність та співтворчість. Ціннісна гармонія свободи і любові дає політичному лідеру таку цілісність і конструктивність, яка робить його діяльність мудрою і людяною, що позитивно впливає на розвиток соціуму. При цьому безпека і влада стають засобом, а свобода і любов – вищою метою політичного лідера.

Ключові слова: політичне лідерство, цінності політичного лідера, філософсько-антропологічний аналіз, соціокультурні виміри, гендерні виміри, харизма, гендерне партнерство, метаантропологія, андрогін-аналіз.

ABSTRACT

Dandekar D.D. Sociocultural and Gender Dimensions of Political Leadership (Philosophical and Anthropological Analysis). – Qualifying Academic Paper. Manuscript.

Thesis for the degree of higher education of Doctor of Philosophy, Specialty 033 Philosophy. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2020.

Abstract content

A genuine political leader is a bearer of culture, a person who protects and develops it, not destroys or imitates it. In this context, the issue of existential dimensions and spiritual levels of development of a political leader is very important. In the connection with this the project of N. Khamitov's metaanthropology as a philosophy of ordinary and metafrontier human existence has become methodologically relevant. Ordinary level of being in the context of this project of metaanthropology is understood as the result of the action of the will to self-preservation and propagation. The frontier human existence is the result of the will to power and the will to knowledge and creativity. The metafrontier human existence is generated by the will to freedom, love and co-creation.

In the methodological coordinates of metaanthropology, most political leaders are people of extreme existence and personal worldview, who are guided by the will to power. We see a striking destructiveness in them, which is the stronger, the stronger the emphasis on power as the ultimate value. However, political leaders of ordinary existence and ordinary worldview, that are manipulated by political leaders of frontier being, are no less destructive for society, because they carry the will of others in the specifics of life. Their destructiveness may be relative, but nevertheless malignant to others.

And only in the creative mode of human frontier existence and, moreover, in metafrontier level of human existence, genuine constructive political leadership is possible, because in these dimensions of human existence power ceases to be a

self-sufficient and unconditional value, becomes only a means to ensure freedom, dignity and creative self-realization.

With the reference to understanding the socio-cultural and gender dimensions of political leadership, the methodology of social metaanthropology is fruitful, which is being developed on the basis of the project of metaanthropology by the modern Ukrainian researcher S.A. Krylova. In this context, a constructive political leader is able to promote the development of society from the ordinary through frontier to the meta-frontier existence. And this is the main criterion for the constructiveness of political leadership in general and in the modern world in particular.

The modern direction of psychoanalysis, called "androgynous analysis" has become heuristically productive to understand the gender aspects of the constructiveness and destructiveness of political leadership. It is based on the philosophical basis of metaanthropology - the theory of personality and relationships between individuals and existential femininity as spirituality - existential sexism, existential hermaphroditism, existential androgyny (N.V. Khamitov). In these methodological coordinates, destructive political leadership is manifested at the level of strategies of sexism and hermaphroditism, and constructive one requires a strategy of androgyny as a holistic spiritual and soulful being of the individual.

These methodological approaches of metaanthropology and androgynous analysis can be productively combined with the humanistic psychoanalysis of E. Fromm, in particular with the theory of biophilia and necrophilia. In the coordinates of humanistic psychoanalysis, metaanthropology and androgynous analysis, true love to life is the basis of constructiveness in the activities of a political leader and is possible only at the metafrontier level of this life, that means androgynous integrity of man, couple, humankind, holistic personality that develops and overcomes everything destructive in personal and political existence.

Sociocultural dimensions of political leadership are his social, axiological and cultural contexts and manifestations. Under the gender dimensions of political

leadership in the context of the study are understood features of masculinity and femininity of the leader-politician, the interaction of women and men in politics - the phenomena of gender equality and gender partnership. Analysis of socio-cultural and gender dimensions of political leadership in the broadest sense of the word can be called philosophical and anthropological analysis.

From the standpoint of E. Fromm's humanistic psychoanalysis, the fruitfulness of a political leader is generated by his attitude to creative activity under the condition of his morality, acceptance of responsibility for its consequences and ability to partnership. He is a humanistic and democratic political leader. The most destructive is a political leader who has an exploitative orientation of character, who treats people as objects, despising their freedom – others are interesting to him only as long as they are able to give something – ideas, emotions, love, support. Such a leader is prone to authoritarianism and totalitarianism.

The democratic style of political leadership anticipates the need for the leader to show respect for the honor and dignity of both supporters and opponents. The essential features of democratic style in political leadership are the ability of leaders to a high level of public communication, significant organizational skills, political skills and ability to political foresight, a high level of creativity and emotional stability, and, most importantly, the ability to build partnerships.

In a democratic style of leadership, the individual should focus on constructive dialogue, establishing effective interaction with other people, the ability to empathize, understand and accept the position of the Other.

Leadership in its democratic sense can only harm authoritarian and totalitarian systems, because the leader as the bearer of an active innovative creative and co-creative position is able to violate their integrity. Informal leadership in such systems is seen as an anomaly that is severely repressed, as leadership in totalitarian regimes must be standardized, in accordance with the canons of rigid social regulation.

The worldview values of a political leader set strategies for the development of his personality and, accordingly, strategies for the development of society. On the other hand, the strategies of the personality that determine his activities, form values. In the methodological coordinates of metaanthropology basic strategies of human existence can be identified, they are – security, power, freedom, love and unity of freedom and love and the corresponding them values.

With the dominance of the value of security in being a political leader, he is not attuned to the strategic development of the country, is able to think only about tactical, ordinary, current affairs. Moreover, among the political leaders, whose main value is security, there will be many who see political activity as a way to accelerate enrichment. Such a politician may be prone to corruption, he is not able to think globally and constructively. Having a non-independent, uncreative worldview, he is not able to strategically model, analyze, compare.

The political leader whose dominant value is power, has usually a subconscious desire to supercompensate for his inferiority complex. A person who has certain shortcomings and seeks to overcome them, developing the strengths of his personality and achieving success, will not always be destructive. Such supercompensation, if a person is obsessed with the values of power, becomes destructive for him and for society. This is especially true of political leaders who, in their desire for greater power and glory, gravitate toward authoritarianism and even totalitarianism.

The value of freedom in being a political leader is very relevant and significant. Freedom promises a political leader the opportunity to realize his goals and objectives, to fulfill everything he promised his constituents, to make the country developed and civilized. But very often freedom without love and creativity becomes arbitrary when a politician forgets about responsibility. So such freedom-arbitrariness – the desire for unconscious and fruitless goals that actually destroys freedom.

The value of love gives politics openness and the ability to go beyond the ordinary, but love is not a sufficient condition for constructive politics. Love as the

only dominant value, without freedom, makes politics a victim of violence, and the people themselves can be the bearers of this violence. And sometimes the politician himself, out of "great love", generates an authoritarian or even totalitarian system in which the value of freedom for his own people is denied; then the political leader can become a torturer.

The combination of the values of freedom and love in being of a politician is not only purposefulness, striving beyond the ordinariness and the ability to create, but also the ability to love, which includes understanding, tolerance and co-creation. The valuable harmony of freedom and love gives a political leader such integrity and constructiveness that makes his activities wise and humane, that has a positive impact on the development of society. At the same time, security and power become a means, and freedom and love – the highest goal of a political leader.

Keywords: political leadership, values of a political leader, philosophical and anthropological analysis, sociocultural dimensions, gender dimensions, charisma, gender partnership, metaanthropology, androgynous analysis.

Список публікацій здобувача:

1. Дандекар Д.Д. Політичне лідерство як феномен людського буття в культурі: плідність методологічних підходів метаантропології, андрогін-аналізу і гуманістичного психоаналізу. *Гілея: науковий вісник*. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич; НПУ імені М. П. Драгоманова, ВГО Українська академія наук. Київ: Гілея, 2017, Вип. 128 (№ 1), С. 205-209.

2. Дандекар Д.Д. Політичне лідерство в соціальному бутті людини: конструктивність і деструктивність. *Гілея: науковий вісник*. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич; НПУ імені М. П. Драгоманова, ВГО Українська академія наук. Київ: Гілея, 2018, Вип. 130 (№ 3) С. 325-328.

3. Дандекар Д.Д. Феномен харизми політичного лідера. *Гілея: науковий вісник*. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич; НПУ імені М. П. Драгоманова, ВГО Українська академія наук. Київ: Гілея, 2018, Вип. 128 (№ 1), С. 199-202.

4. Дандекар Д.Д. Свобода та любов як головні цінності політичного лідера. *Актуальні проблеми філософії та соціології. Наукове фахове видання*. Випуск 25. Одеса, 2019. С. 53-59.

5. Дандекар Д.Д. Концепції політичного лідерства: філософсько-антропологічні та соціокультурні виміри. *Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. Дніпро, Вид. Грані, 2000. С. 73-81.

6. Дандекар Д.Д. Цінності політичного лідера: метаантропологічний аналіз. *Вісник львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. Випуск 25. 2019. С. 14-21.

7. Dandekar D.D. Gender strategies and political leadership / Co-author Khamitov N.V. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. № 15. P. 40-48. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. № 15. Дніпро,

2019. С. 40-48. (Збірник зареєстровано в наукометричній системі Web of Science.) <http://ampr.diit.edu.ua/article/view/169479/175807>

**Опубліковані праці,
які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:**

1. Дандекар Д.Д. Політичне лідерство в соціальному бутті людини. *Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення: збірник матеріалів IV Міжвузівської науково-теоретичної конференції молодих науковців, 4 грудня 2018 р. Житомир: ЖДУ імені Івана Франка, 2018. С. 19-20.*

2. Дандекар Д.Д. Сенс політичного лідерства в бутті людини. *Втрата і знаходження сенсу в бутті людини: можливості психоаналізу, арт-терапії і філософської публіцистики: збірник наукових праць. Київ: Інтерсервіс, 2018. С. 73-79.*

3. Дандекар Д.Д. Цінності політичного лідера в суспільстві: від безпеки до єдності свободи і любові. У зб. *Майбутнє особистості і сім'ї: контексти філософської антропології, психоаналізу, арт-терапії: збірник наукових праць. Київ: КНТ, 2019. С. 192-197.*

4. Дандекар Д.Д. Політичне лідерство в умовах авторитарного та тоталітарного суспільства і штучний інтелект. *Людина і штучний інтелект: виміри філософської антропології, психоаналізу, арт-терапії та філософської публіцистики. Підхід філософської антропології як метаантропології: збірник наукових праць. Київ: КНТ, 2020. С. 214-221.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Концепції політичного лідерства в історії філософії та у сучасному соціогуманітарному дискурсі.....	26
1.2. Визначення ключових понять дослідження та обґрунтування методології.....	44
Висновки до першого розділу.....	55
 РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО: СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ	
2.1. Політичне лідерство в умовах демократичного, авторитарного і тоталітарного суспільства.....	59
2.2. Світоглядні цінності політичного лідера.....	88
2.3. Соціокультурні аспекти типології політичного лідерства.....	94
Висновки до другого розділу.....	115
 РОЗДІЛ 3. ГЕНДЕРНІ СТРАТЕГІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА І ПРОБЛЕМА ХАРИЗМИ	
3.1. Гендерні стратегії політичного лідерства.....	125
3.2. Харизма політичного лідера: конструктивні та деструктивні прояви.....	139
3.3. Харизматичний політичний лідер та проблема консолідації й суб'єктності країни у світі.....	148
Висновки до третього розділу	152
ВИСНОВКИ.....	157
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	170
ДОДАТОК А.....	189

ВСТУП

Актуальність дослідження обумовлена стрімкими демократичними процесами і переходом суспільства від соціоцентризму до антропоцентризму. Зміни в суспільстві потребують особистісних змін не лише серед звичайних людей, а й від людей, що беруть на себе обов'язок керувати суспільством, вести його за собою. Мова йде про лідерів, більше того, політичних лідерів, від мудрості, стратегії й тактики яких залежить розвиток та процвітання тієї чи іншої країни.

Якщо до влади приходять конструктивні політичні лідери, суспільство починає еволюційний розвиток, що сприяє гідній самореалізації людини та її бажанню жити в своїй країні і приносити їй користь. Якщо, навпаки, до влади приходять деструктивні політичні лідери, вони сприяють руйнуванню, війнам та занепаду суспільства, а отже, занепаду особистісного життя своїх громадян. Вкрай важливим є усвідомлення шляхів трансформації світогляду та цінностей політичного лідера і його зміни на буттєвому та екзистенційному рівнях.

Доволі актуальним є й осмислення гендерних вимірів політичного лідерства. XXI століття характеризується виходом на суспільну арену жінки, яка стала реалізовуватися не лише в родинному колі, але вийшла у соціальний простір. Більше того, ми стали свідками факту, що жінки почали опановувати професії, які завжди вважались чоловічими.

Ми бачимо жінок-адвокатів, жінок-військових, жінок-поліцейських, режисерів. В політичному просторі з'явилися жінки-політики, чий досвід показує, що саме вони можуть бути конструктивними політичними діячами, жіноча м'яка сила може більш ефективно вирішувати багато важливих суспільних питань.

Також актуальною була і є проблема харизми політичного лідера, бо саме харизматична особистість здатна притягувати до себе людей і вести їх за собою, надихати до реалізації стратегічних планів.

Проблема політичного лідерства була актуальною для філософії ще з античності. Однак, лише починаючи з Н. Макіавеллі, ставиться проблема власне соціокультурних і гендерних його вимірів.

Політичний діяч для Н. Макіавеллі – це жорсткий, хитрий й патріархальний правитель, який добре розуміє і соціальний, і культурний контекст своєї держави. Саме тому лідерські якості проявляються у здатності «на тривалий час набувати могутності, спокою і пошанування». Н. Макіавеллі відображає образ маскулінного правителя, для якого влада постає основною метою життя.

В другій половині XIX – на початку XX ст. великий вплив на усвідомлення проблеми політичного лідерства мали ідеї Ф. Ніцше волі до влади та надлюдини.

На думку Дж. Дьюї, країна розвивається завдяки великим лідерам.

Певний вплив на розуміння проблеми політичного лідерства в ситуації «повстання мас» мали роботи Г. Лебона, Г. Тарда, Х. Ортеги-і-Гассета, які акцентували увагу на аналізі ролі лідера у діяльності малих, середніх і великих соціальних спільнот.

Дві групи політичних лідерів пропонує Г. Лебон:

- 1) тих, у діяльності яких присутні короткотермінові акти волі;
- 2) тих, для яких властива постійна воля та активність.

Лідерство як певний спосіб впливу однієї людини на іншу розуміє Л. Едінгер. Головну роль у визначенні сутнісних ознак лідерства цей дослідник надає феноменуму влади, авторитету і контролю.

Ю. Дженнінгс аналізує стосунки у владі як фундамент для аналізу лідерства, в яких усвідомлюються три ключові аспекти лідерства:

- герой, метою діяльності якого є боротьба за досягнення великої мети, відноситься до першої групи лідерів в концепції Ю. Дженнінгса.

- друга група лідерів демонструє себе як «надлюдей», що мають право як завгодно трансформувати соціум, творити нові норми і руйнувати старі.

- третя група лідерів включає в себе тих керівників, які прагнуть до укріплення лише власної влади, відчують себе «принцями».

Філософ С. Хук розуміє політичне лідерство в волюнтаристичному контексті. Бажання лідера нав'язувати свою волю широким масам С. Хук пояснює схильністю до культу вождя та героя.

Через призму екзистенціальної природи провідників різноманітних соціальних спільнот політичне лідерство розглядає М. Вебер.

Дослідник на основі визначення соціальних ролей ввів свою типологію лідерства.

1. Ті, чий авторитет базується на традиціях – вожді, монархи, імператори, – це традиційні лідери.

2. Лідери, які обираються демократично, – це другий тип лідерів, за М. Вебером.

3. Третій тип – це харизматичні політичні лідери, які впливають на великі маси своїми особистісними якостями.

В контексті структурно-функціонального підходу аналізується харизматичність політичного лідера у роботах американського автора А. Етционі.

До структурно-функціональної методології в осягненні феномену лідерства тяжіє також й американська дослідниця М. Херман. Вона виділяє чотири основні типи лідерів: «торгівці», «служителі», «пожежники», «прапорonosці».

Соціальна орієнтованість на суспільні зміни – основа типології лідерства у дослідника Г. Пейдж.

1. Консерватор, як політичний лідер, спрямований на мінімальні зміни в соціумі, він зберігає традиції.
2. Реформіст прагне до поміркованих змін.
3. Революціонер тяжіє до максимальних змін.

Український дослідник Б. Буяк вважає, що в ХХ ст. починається зовсім новий етап дослідження політичного лідерства. Його головним принципом є аналіз лідерства на основі цінностей.

Достатньо часто цінності політичного лідерства аналізуються у релігійному контексті.

У працях Р. Грінліфа цей підхід реалізується досить повно, де автор розглядає релігійного лідера в контексті його служіння спільноті віруючих.

На основі аналізу ціннісних орієнтацій політичних лідерів Р. Хілмен зробив висновок, що для успішного управління вони мають враховувати цінності суспільства, яким керують.

3. Фройд в контексті психоаналізу розглядається лідерство у зв'язку з позасвідомими основами – як процес сублімації лібідо чоловіка або жінки.

А. Адлер критично переосмислює цей підхід, доповнюючи ортодоксальне психоаналітичне розуміння лідерства ідеєю суперкомпенсації недоліків, травматичних станів та комплексів.

В своєму «політичному психоаналізі» Г. Ласвел, вивчаючи природу політичного лідерства, виділяє два його основні типи: компульсивний і драматичний.

1. Компульсивний лідер діє на основі жорсткої організації діяльності та монологізму.
2. Драматичний лідер залежить від зворотної думки на його заклики і діяльність своїх послідовників.

Важливі теоретичні передумови осмислення політичного лідерства в контексті соціокультурних трансформацій в глобалізованому світі, сучасних процесів в політичному житті, зокрема, в освітній політиці, маємо в роботах В. Андрущенка, Є. Бистрицького, Е. Герасимової, В. Кременя, С. Пирожкова, Т. Розової, Д. Свириденка та ін.

Для осягнення проблеми гендерного партнерства в контексті політичного лідерства евристично значущими стали дослідження Н. Хамітова та С. Крилової в царині філософії статі та гендеру, а також

науковців, які працюють в цьому річищі (Л. Гармаш, Р. Кузьменко, М. Препотенська, Л. Сулейманова, Ф. Фомін та ін.).

Системний аналіз соціокультурних, моральних і гендерних засад політичного лідерства здійснювали В. Горбатенко, І. Грабовська, О. Добродум, Б. Кухта, Т. Матусевич, А. Приятельчук, Н. Ткач, Л. Чорна, А. Чирикова, В. Ярошенко та ін.

Аналіз проведених досліджень дозволяє зробити висновок, що хоча проблематика політичного лідерства була вивчена у філософському дискурсі, цілісне дослідження соціокультурних і гендерних вимірів цього феномену ще відсутнє. Це й актуалізує необхідність даної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами. У руслі науково-дослідницької роботи «Актуальні проблеми філософської антропології», напрям – «Дослідження проблем гуманітарних наук» Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, що входять до тематичного плану науково-дослідницьких робіт Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, який був затверджений Вченою радою університету 28 грудня 2006 року, протокол № 5, на кафедрі культурології та філософської антропології факультету філософії та суспільствознавства, була написана дисертаційна робота. Тема дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 25 червня 2020 року, протокол № 11.

Мета дослідження – концептуалізувати соціокультурні та гендерні виміри політичного лідерства.

Мета роботи передбачає вирішення таких завдань:

- проаналізувати ключові поняття дослідження та обґрунтувати методологію;
- визначити основні концепції політичного лідерства в історії філософії та в сучасному соціогуманітарному дискурсі;
- обґрунтувати соціокультурні виміри політичного лідера;

- виявити можливості політичного лідерства в умовах демократичного, авторитарного та тоталітарного суспільства;
- усвідомити світоглядні цінності політичного лідера;
- прояснити соціокультурну типологію політичного лідерства;
- проаналізувати конструктивні та деструктивні прояви харизми політичного лідера;
- виявити гендерні стратегії політичного лідера;
- дослідити проблему харизматичного політичного лідера в контексті консолідації й суб'єктності країни у світі.

Об'єкт дослідження – політичне лідерство як феномен людського буття.

Предмет дослідження – соціокультурні та гендерні виміри політичного лідерства.

Теоретична та методологічна основа дисертації.

В дисертації були використані компаративістський і герменевтичний підходи, які дозволили проаналізувати літературу з обраної проблематики, а також дослідити низку феноменів в людському бутті, які стосуються предмету дослідження.

Плідними виявилися підходи М. Вебера в роботі «Політика як покликання і професія», які допомогли застосувати поняття «харизма» до феномену політичного лідерства. Персоналістична методологія М. Бердяєва та Е. Муньє сприяла усвідомленню сутності політичного лідера в контексті понять «особистість» та «індивідуальність».

Ідея Х. Ортеги-і-Гассета щодо «повстання мас» сприяла усвідомленню концептів «шляхетної людини» та «людина маси» стосовно буття політичного лідера.

За допомогою методології гуманістичного психоаналізу Е.Фромма вдалось прояснити конструктивні та деструктивні вияви політичного лідера через концепти некрофільії та біофільії й усвідомити плідну та неплідну типологію лідерства.

Евристично цінним став методологічний потенціал метаантропологічної методології, за допомогою якої розглядається політичне лідерство в буденному, граничному та метаграничному вимірах буття, а також буденному, особистісному і філософському типах світогляду політичного лідера (Н.Хамітов). Використовувалися концепти «духовність» та «душевність» як вияви особистості політичного лідера, а також його цінності в контексті андрогін-аналізу (Н. Хамітов та С. Крилова).

У координатах соціальної метаантропології С. Крилової політичне лідерство досліджувалось в буденному, граничному та метаграничному бутті соціуму.

Наукова новизна результатів полягає у тому, що в координатах методології метаантропології виявлено політичне лідерство в буденному, граничному, метаграничному вимірах людського буття в контексті його соціокультурних та гендерних вимірів; підходи гуманістичного психоаналізу Е. Фромма дозволили проаналізувати специфіку біофільної та некрофільної орієнтації політичних лідерів.

Новизна дослідження розвивається в наступних тезах, що виносяться на захист:

Уперше:

- показано, що у буденному бутті людини політичне лідерство може бути лише випадковим явищем, коли людину притягує до лідерства маніпуляція іншими людьми або збіг обставин; таке лідерство буде лише умовним і тимчасовим;

- доведено, що у граничному бутті людини політичне лідерство може породжуватися волями до творчості та пізнання і волею до влади; ці вольові імпульси практично завжди з'єднуються в одній особистості, але завжди є домінанта якоїсь однієї з них. Політичний лідер, який рухається волею до пізнання та творчості, буде більш конструктивним, ніж той, кого направляє воля до влади;

- виявлено, що по-справжньому конструктивний політичний лідер – це особистість метаграницного буття, яка здатна не тільки до пізнання та творчості, а й до співтворчості – креативної партнерської взаємодії. Такий лідер здатний вивести свою країну з будь-якої кризи;

- визначено, що чоловіче лідерство завжди має акцент на духовних, а жіноче лідерство – на душевних проявах буття людини. Цілісне політичне лідерство, яке може бути визначене як андрогінне, – в об'єднанні цих начал як в особистості, так і в комунікації особистостей, що ми яскраво спостерігаємо в феномені президентської влади, коли поруч з президентом тієї чи іншої країни знаходиться перша леді;

- проаналізовано, що в сучасному світі спостерігаємо попит на жіноче лідерство в його безпосередніх формах, коли жінки претендують на посади президентів і прем'єр-міністрів і займають їх. Ймовірно, ми будемо спостерігати посилення цієї тенденції.

Набули подальшого розвитку такі положення:

- для осмислення гендерних аспектів конструктивності й деструктивності політичного лідерства евристично продуктивним є сучасний напрям психоаналізу, який отримав назву «андрогін-аналіз» – теорія особистості та відносин між особистостями на основі усвідомлення стратегій взаємодії екзистенційних чоловічості-духовності та жіночості-душевності. В даних методологічних координатах деструктивне політичне лідерство виявляється на рівні стратегій сексизму та гермафродитизму, а конструктивне породжується стратегією андрогінізму, яка означає цілісне буття особистості;

- в контексті гуманістичного психоаналізу Е. Фромма показано, що політичний лідер з некрофільною орієнтацією тяжіє до крайнощів авторитаризму й тоталітаризму і штовхає свою країну до деструкції, деградації, війн. Натомість політичний лідер з біофільною орієнтацією є конструктивним для будь-якої країни, він створює в політикумі та

суспільстві гуманістичну і демократичну атмосферу самореалізації, творчості й співтворчості, що дає країні сміливо й інноваційно йти в майбутнє.

Уточнено, що:

- тоталітарний харизматичний лідер буде безумовно деструктивним. Його деструктивність можна вважати абсолютною (Ленін, Гітлер). Авторитарний харизматичний лідер є відносно деструктивним, у нього ми спостерігаємо і конструктивні риси (Ш. Де Голль, Ф. Кастро);

- харизматичний лідер в умовах демократії має значно більші можливості бути конструктивним. Однак його конструктивність не є автоматичною і абсолютною. В умовах демократичного суспільства харизматичний лідер може впадати в популізм, що є головним деструктивним проявом політичного харизматика при демократії;

- важливою місією харизматичного політичного лідера є забезпечення консолідації країни, що є умовою її сталого цивілізаційного розвитку, самореалізації та покращення рівня життя її громадян;

- від харизматичного лідера нації залежить, наскільки його країна буде суб'єктною у світі. Від нього значною мірою залежить і якою буде якість цієї суб'єктності;

- сильний лідер-харизматик, що спрямований на авторитарність у здобутті й утвердженні влади в країні, свідомо чи позасвідомо буде сприяти утвердженню авторитарної, а в крайньому випадку тоталітарної суб'єктності;

- натомість сильний харизматичний лідер нації, який налаштований на партнерство й духовно-душевну взаємодію зі своєю командою, виборцями, народом, завжди ініціює стратегію розвитку гуманістичної суб'єктності країни, яка актуалізує потужність і довговічність цієї суб'єктності.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів. Матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці лекційного матеріалу з філософії, філософської антропології, історії філософії, філософії культури, а також у підготовці спецкурсів з філософської антропології та філософії культури.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням здобувача.

Апробація результатів дисертаційного дослідження здійснювалася шляхом обговорення на методологічних семінарах «Філософська антропологія як метаантропологія», що проходили в Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (Київ, 2016-2020), на засіданнях кафедри культурології та філософської антропології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, на «круглих столах», II-IV Всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема: «Людина в пошуках сенсу» (Київ, 2017), «Від самотності до любові: екзистенціальне розкриття людини» (Київ, 2018), «Екзистенціальна суперечливість сучасної людини: альтруїзм, егоїзм, нарцисизм» (Київ, 2019), а також IV-VII Міжнародних науково-практичних конференціях кафедри філософської антропології та кафедри культурології та філософської антропології НПУ імені М.П. Драгоманова: «Особистість, стать, сім'я: виклики та відповіді філософської антропології, психоаналізу і арт-терапії (підхід філософської антропології як метаантропології)» (Київ, 2017); «Майбутнє людини та людства: контексти філософської антропології, психоаналізу, арт-терапії та філософської публіцистики (підхід філософської антропології як метаантропології)» (Київ, 2018), «Майбутнє особистості та сім'ї: контексти філософської антропології, психоаналізу, арт-терапії та філософської публіцистики (підхід філософської антропології як метаантропології)» (Київ, 2019), «Людина та штучний інтелект: контексти філософської антропології, психоаналізу, арт-терапії та філософської публіцистики (підхід філософської антропології як метаантропології)» (Київ, 2020).

Публікації: Зміст дисертаційного дослідження викладений у 11 публікаціях, з них: 6 статей у фахових періодичних виданнях, що зареєстровані ДАК МОН України для філософських наук, у тому числі 1 – у виданні, внесеного до міжнародних наукометричних баз, 4 – у збірниках матеріалів міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота укладається зі вступу, трьох розділів, вісім підрозділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків до роботи, списку використаних джерел, що налічує 200 джерел.

Загальний обсяг роботи становить 192 сторінки. Список використаних джерел становить 23 сторінки і налічує 200 найменувань, з них 20 іноземними мовами.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Концепції політичного лідерства в історії філософії та у сучасному соціогуманітарному дискурсі

Присутність відомих політичних особистостей протягом всього розвитку людської історії з необхідністю визначала її провідні напрямки. Політичне лідерство проявляється у всіх сферах суспільного буття як сутнісна характеристика активності людини.

Сьогодні на основі наявності великої кількості досліджень щодо проблематики політичного лідерства сформувалися підходи до розуміння цього феномену. Вони відображають фактори, які характеризують особистість політичного лідера у соціально-економічній, правовій, соціокультурній, етичній та релігійній площині.

Зробимо спробу усвідомити багатоманітність і амбівалентність світоглядних підходів до розуміння соціокультурних і гендерних вимірів політичного лідерства.

Проблема політичного лідерства була актуальною ще з часів античності, що породжує різноманітні спроби його філософського осмислення. Однак, лише починаючи з Н. Макіавеллі, ставиться проблема власне соціокультурних і гендерних його вимірів.

Політичний діяч для Н. Макіавеллі – це патріархальний правитель, жорсткий та хитрий, який при цьому добре розуміє і соціальний, і культурний контексти своєї держави. На цій основі філософ зауважував, що здатність до плідного керування іншими пов'язане з досягненням влади в конкретній країні.

Правитель має враховувати, що люди, які вірять, що новий володар виявиться кращим, з радістю повстають проти старого [52]. При цьому на основі досвіду вони швидко переконуються, що новий правитель завжди виявляється гіршим за старого [85, с. 304].

Лідерські якості правителя, за твердженням Н. Макіавеллі, означають набуття «могутності, спокою і пошанування» на довгий час [85]. Це відбувається лише у тому випадку, якщо правитель «заслужив визнання підданих» [85, с. 317].

Загалом Н. Макіавеллі відображає образ маскулінного правителя, для якого досягнення влади постає абсолютною метою життя. При цьому істинний правитель має розуміти прагнення як суспільства в цілому, так бажання окремої людини досягнути певного рівня благ і можливостей.

Великий вплив на дослідження проблематики лідерства і її концептуалізації здійснено у роботах британських філософів історії Т. Карлайля та А. Тойнбі. В їх працях політичне лідерство розглядається у контексті діяльності провідної верстви населення – еліти.

Ці ідеї вплинули на концепцію Дж. Дьюї про те, що суспільство розвивається на основі імпульсів, які ідуть від творчості великих лідерів [52].

В процесі трансформації суспільства важливим є бажання лідера актуалізувати процес пізнання і різні можливості сприйняття в процесі розвитку нової генерації [185, с. 324].

На думку Дж. Дьюї, лише обмежена кількість лідерів може міркувати та діяти стратегічно, передбачати і творити майбутнє країни.

В філософії Ф. Ніцше знаходимо ідеї щодо природи політичного лідерства, в якій основними є ідеї волі до влади та надлюдини. Існування надлюдини у розумінні філософа базується на ідеї волі до влади поза межами моралі і цінностей, які пропонувало людство» [52].

Воля до влади – головна ознака надлюдини Ф. Ніцше, яка й повинна спрямовувати справжнього політичного лідера, що знаходиться «по той бік добра і зла» [94, 2005].

Отже, головним аспектом надлюдини, в розумінні Ф. Ніцше, є перетворення усіх сфер життя, відкинення перебування людини у буденному бутті. Існування сучасної людини є для справжнього лідера лише засобом для творення надлюдського майбутнього [52].

За думкою українського автора Р. Сторожева, хоча ми маємо велику кількість різних робіт, присвячених проблемі лідерства, все ж необхідно знайти єдине смислове формулювання цього явища і проаналізувати концептуальні підходи до розуміння його природи [52; 124].

Отже, за дослідженням Р. Сторожева, лідерство можна розуміти як: вияв індивідуальних рис; центр групових процесів; мистецтво досягнення єдності; засіб досягнення мети або результату; втілення діяльності та поведінки; фундамент взаємодії; вміння переконувати; здійснення впливу; ініціацію або вдосконалення структури ставлення до влади; диференціацію ролей [124, с. 21-22].

Можна констатувати, що значна частина досліджень феномену лідерства була у США. На думку А. Приятельчука, це стосується, насамперед, проблеми лідерства у царині бізнесу [52; 110]. Можемо вважати, що у більшості досліджень дані мали прикладний і практично зорієнтований характер.

Відзначимо, що широкий діапазон підходів до розуміння політичного лідерства значно обтяжує його аналіз і дослідження. Складнощі у процесі усвідомлення сутнісних ознак лідерства викликає передусім те, що лідерство означає і індивідуальні якості лідера, і його вміння комунікувати зі спільнотами, а також зосередження на досягненні конкретного результату [52].

Проблеми дослідження феномену лідерства значною мірою пов'язані і з його екзистенціальною й смисловою багатозначністю у різних культурах.

Поняття «лідер» згідно з даними Оксфордського словника англійської мови починає вживатися на межі XIII-XIV ст. У широкому розумінні воно

означає особистість, яка очолює й спрямовує групу людей, є керівником країни або організації [52; 191].

У науковій літературі поняття «лідер» починає системно досліджуватися лише на початку минулого століття. Проблеми виникають при аналізі його використання у мовах світу.

Як вірно зауважує В. Дубінська, доволі важко знайти мовні аналоги поняття «лідер» у різних культурних традиціях; зокрема, в японській мові, на думку авторки, не існує слова для позначення лідера.

В. Дубінська вважає, що точні відповідники цього слова відсутні в романських і слов'янських мовах [62, с. 15]. Саме тому у багатьох мовах світу використовується термін, похідний від англійського *leader* [52; 62].

Враховуючи велику кількість досліджень феноменів «лідер» та «лідерство» і єдності екзистенціального й антропологічного виявлення лідерства у політичній сфері, необхідним є звернення до тих робіт, що мають важливий характер для нашого аналізу соціокультурних і гендерних вимірів лідерства [52].

Великий вплив на усвідомленні феномену лідерства на початку ХХ століття в політиці в ситуації «повстання мас» мали праці Г. Лебона, Г. Тарда, Х. Ортеги-і-Гассета, які звернули увагу на роль лідера у малих, середніх і великих соціальних спільнотах [52].

Г. Лебон розглядав лідерство як діяльність «очільника натовпу». В вимірах його концепції неможливі сфери суспільного життя, де відсутні вожді або очільники, які, використовуючи навіювання, підкорюють різноманітні спільноти своїй волі [78, с. 135-136].

Г. Лебон виділяє дві групи політичних лідерів:

- 1) ті, у діяльності яких домінують короткі імпульси волі;
- 2) ті, для яких властива стійка вольова активність [52; 78].

В контексті дослідження мас Г. Тард розглядає політичне лідерство як рушійну силу соціальних змін [125]. Дослідник робить наголос на небажанні

творити у більшості людей. Меншість творчих людей, на його думку, може розуміти принципи політичного і соціального прогресу [125].

Тому вихід на історичну арену великого лідера постає «вищим джерелом соціального розвитку» [125, с. 260]. Буденна більшість не здатна ефективно усвідомлювати й будувати майбутнє і, навіть, відповідати на виклики сучасності. Історія, на думку Г. Гарда, рухається дорогами, проторованими великими особистостями [52; 125].

Лідерство як особливий спосіб впливу однієї особи на іншу розглядає Л. Едінгер і його послідовники. Особистісний характер лідера виявляється у взаємодії з його прихильниками та опонентами у суспільстві та боротьбі за владу у публічній політиці [186, с. 648-676].

Можна зробити висновок, що Л. Едінгера і його послідовників цікавлять ідеї кореляції влади і авторитету, політичного лідерства і контролювання, а також політичної поведінки і політичного лідерства [52; 186].

Важливу роль у розумінні глибинної природи політичних лідерів мають роботи дослідників, які виводять лідерство з позасвідомих причин.

Зокрема, у сфері психоаналізу лідерство тлумачиться як особлива сфера виявлення позасвідомих чинників владних відносин. В контексті психоаналізу З. Фрейда лідерство розглядається у зв'язку з позасвідомими основами – як процес сублимації лібідо чоловіка або жінки. У цій традиції лідер, долаючи особисту закомплексованість і систему соціальних табу, досягає влади над людьми і цілими суспільствами [138]. З іншого боку, у фрейдизмі лідерство – це здатність конкретної людини спрямовувати агресію і деструктивність інших індивідуумів [52].

А. Адлер критично переосмислює підхід З.Фрейда, доповнюючи ортодоксальне психоаналітичне розуміння лідерства ідеєю суперкомпенсації недоліків, травматичних станів та комплексів [1].

Використовуючи психоаналітичну методологію для осмислення політичного лідерства, американський дослідник Г. Лассвел в своєму

«політичному психоаналізі» пов'язує політичні ролі лідерів з різним життєвим досвідом і висхідними психологічними особливостями [198].

Г. Лассвел виділяє декілька типів політичного лідерства, з яких найбільш актуальними для розуміння сучасного суспільства є компульсивний і драматичний.

1. Компульсивний лідер діє на основі авторитарності, жорсткої організації діяльності та монологізму.
2. Драматичний тип лідерства залежить від зворотного відгуку послідовників на заклики і роботу лідера [198].

Потреба у лідерстві в розумінні Г. Лассвела закладена біологічно, адже деякі люди мають більшу потребу у виявленні влади, у відчутті поваги і необхідності визнання [198].

Усвідомлення владних стосунків як фундаменту для дослідження лідерства є характерним для праць Ю. Дженнінгса, де обґрунтовується виділення трьох ключових форм лідерства [52; 189].

1. Герой відноситься до першої групи лідерів, яких описує Ю. Дженнінгс. Головним завданням героя є досягнення великої мети.
2. Друга група лідерів позиціонує себе як «надлюдей», що мають право як завгодно змінювати суспільство, творити нові й руйнувати старі норми.
3. Третя група лідерів включає в себе тих правителів, які прагнуть до утвердження лише власної влади, почувають себе «принцями» [52; 189].

Аналізуючи роботи Ю. Дженнінгса, можна погодитися з ним, що в сучасному суспільстві занадто багато «принців» та «надлюдей» і недостатньо героїв [52; 189].

Філософ С. Хук аналізує політичне лідерство в контексті волюнтаристичних ідей і усвідомлює злочини як результат «злої волі», вибір злих вчинків і стосунків [52; 199].

Філософ доводить, що саме схильність до культу вождя та героя є глибинною причиною бажання лідера насаджувати масам свою волю. В таких методологічних та світоглядних координатах буденна людина

розуміється назавжди залежною від впливу авторитетних людей, від думки яких вона залежить. Аналізуючи в роботі «Герой в історії» феномен політичного лідерства [52; 199], С. Хук вказує на віру в харизматичного лідера, адже сам факт віри в правителя полегшує їх страхи і підвищує впевненість [52; 199, с. 21].

С. Хук розглядає як ідеал патріархальний та патерналістський стилі керівництва. Напевно, саме тому дослідник постулює високий ступень незалежності політичних вождів, політичних лідерів від впливу соціальних спільнот [52; 199].

Політичне лідерство розглядається М. Вебером у іншому контексті – через призму екзистенціальної природи провідників різних соціальних спільнот. Дослідник ввів типологію лідерства на основі визначення соціальних ролей [32; 52].

Можна констатувати, що філософ виділив три ключові типи лідерів на основі принципу легітимації влади [32; 52].

1. До типу традиційних лідерів він відніс вождів, монархів, імператорів – їх авторитет базується на традиціях.

2. Другий тип, за М. Вебером, – це «раціональні (легальні)» лідери, які обираються демократично.

3. Третій тип – це харизматичні політичні лідери, які мають здатність впливати на інших, в тому числі на великі маси [32, с. 139-147; 52].

Порівнюючи три типи лідерів, М. Вебер робить висновок про те, що в «дораціоналістичні епохи» управління життям суспільства значною мірою ґрунтується на традиції і харизматичній силі лідерів. Проте, на думку мислителя, в сучасну для нього епоху політична активність лідерів зумовлюється потребою в раціональності, що вимагає демократичних процедур, які роблять лідерство легітимним [32; 52].

Можна констатувати, що ідеї М. Вебера щодо типології лідерства, аналіз авторитарної особистості та специфіки харизматичних лідерів стали основою

для розробок таких представників Франкфуртської школи як Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромм [52].

Усвідомлення харизматичних ознак політичного лідера в контексті структурно-функціонального підходу маємо у роботах американського автора А. Етционі [52; 188].

Харизма, згідно з підходом автора, по-різному проявляється на певних рівнях функціонування організації.

- На першому рівні (rank) харизму мають рядові члени організації, що не займають керівних посад.
- На другому рівні (line) харизма є ознакою людей, які займають посади середнього рівня і мають більший вплив.
- На третьому рівні (top) харизмою володіють переважно керівники організації з найвищою мірою впливу та відповідальності [188, с. 209-209].

Наслідком розвитку і існування харизми на топ-рівні є поява видатних корпорацій [52].

У контексті вивчення харизми лідерство усвідомлює й інший американський дослідник К. Фрідріх. На основі критики веберівської типології лідерства він виділяє три типи лідерства: ініціативне, експлуатаційне і протекційне. Така класифікація співвідноситься ним з трьома стадіями розвитку будь-якого суспільства: становленням, сталим розвитком і кризою [52; 197].

На основі цього К. Фрідріх виділяє й типи домінуючого ставлення в суспільстві до лідера.

1. Так, на першому ініціативному етапі домінує наслідування діяльності лідера.
2. На другому, експлуатаційному, домінує підкорення лідерові.
3. На третьому – схвалення [52; 197, с. 20-21].

Але дослідник ґрунтовно розглядає феномен «рутинізації» харизми, коли вона набуває формальні, інституційні ознаки в діяльності церковних або інших суспільних інституцій.

У сфері дослідження політичного лідерства доволі відомим є функціональний підхід. Певним чином, продовжуючи напрацювання М. Вебера, у контексті дослідження лідерства як особливої сфери реалізації соціальних ролей розглядає лідерство Дж. Гасфілд. У роботі «Функціональні сфери лідерства у соціальних рухах» він аналізує лідерство через призму двох ключових функцій – мобілізаційної й артикуляційної [183].

1. Мобілізаційна функція лідера полягає у здатності людини консолідувати навколо себе значну кількість прихильників, ретранслюючи їх вольові й інтелектуальні зусилля на реалізацію конкретної мети [183].

2. Тоді як артикуляційна функція лідера реалізується у здатності керівника репрезентувати інтереси і потреби конкретної соціальної спільноти перед широкою публікою [52; 183].

Головним завданням лідера є здатність пов'язувати інтереси репрезентованої групи з інтересами і потребами значної частини соціуму [183, с. 139-141].

Отже, у широкому розумінні лідерські якості розглядаються Дж. Гасфілдом як набір одночасно здійснюваних соціальних ролей, які здатні призвести до ретрансляції вузькогрупових інтересів на суспільний рівень. При цьому наявність різних функцій у самій структурі лідерства ускладнює соціальний розвиток, адже у деяких випадках кожна з функцій має забезпечувати інший лідер. Також у межах цього підходу до лідерства обґрунтовується й необхідність періодичної зміни лідерів [183].

Важливим різновидом функціонального аналізу лідерства є модусно-функціональний підхід, запропонований Дж. Даунтоном. У його межах американський дослідник виділив два модуси лідерства, які, у свою чергу, проявляються у двох основних вимірах людського характеру.

1. Перший з них мислитель назвав інструментальним.

2. Другий – експресивним [184].

При цьому він виділив три функції інструментального модусу: вироблення цілей, комунікацію і мобілізацію. Натомість експресивний модус

містить, у його інтерпретації, лише два модуси: підтримку Я і натхнення [184, с. 23-24]. Дослідник теоретично обґрунтував пряму залежність між здатністю деяких людей до експресивного лідерства та їх революційною діяльністю [184].

Г. Пейдж у монографії «Наукові дослідження політичного лідерства» робить основою типології лідерства соціальну зорієнтованість на суспільні зміни. Основою для виділення різних типів лідерів дослідник зробив їх ставлення до соціальних трансформацій [192].

1. Консерватор, як політичний лідер, зорієнтований на мінімальні зміни в суспільстві, зберігає традиційні цінності, реформіст орієнтується на помірковані зміни.

2. Революціонер прагне до максимальних змін у країні [192, с. 103-104]. При цьому Г. Пейдж спробував поєднати функціональний підхід з аналізом цілої низки умов діяльності лідера – особистості, ролі, організації, завдань, цінностей, ситуації [192, с. 136]. В процесі дослідження окрім особистісних характеристик політичного лідера Г. Пейдж враховував і параметри систем, в яких він діє.

До структурно-функціонального підходу в розумінні лідерства тяжіють і праці американської дослідниці М. Херман. Вона виділяє у парадигмі розвитку суспільства чотири ключові типи лідерів:

1. «Прапорonosці».
2. «Пожежники».
3. «Служителі».
4. «Торгівці».

Втіленням лідерів-прапорonosців є для неї постать Мартіна Лютера Кінга. Такі лідери на основі прагнення до реалізації високої мети прагнуть змінити соціальну або, принаймні, політичну систему.

Служитель-лідер якнайповніше втілює інтереси своїх прихильників, діючи від їх імені.

У свою чергу, лідери-торгівці здатні до переконання в значущості своїх дій. Послідовники таких лідерів немовби «купають» (buy) їх плани або ідеї.

А лідери-пожежні ситуативно займаються гасінням пожеж, реагуючи на ті проблеми, які стають нагальними у конкретному соціальному середовищі [160, с. 91]. У реальному політичному середовищі лідери так чи інакше можуть послуговуватися у різній мірі значущими образами лідерства.

Проблематика стратегічного лідерства знайшла відображення у сучасному дослідженні «Що таке стратегічне лідерство?», в якому група авторів дійшли висновку про кореляцію стратегічного і тактичного лідерства у діяльності директорів. Ця група авторів аналізувала стратегічне лідерство, його сутність, зміст і трансформацію [195].

Ще в ХХ столітті, на думку сучасного українського автора Б. Буяка, розгортається новий етап дослідження політичного лідерства, ключовою ознакою якого стало визначення лідерства на основі цінностей носія лідерства. З часом ці ідеї стали основою соціокультурного підходу при осмисленні політичного лідерства [26; 52].

Доволі часто ціннісний вимір політичного лідерства розглядається у релігійному контексті. Такий аспект проблеми бачимо у дослідженнях Р. Грінліфа [44; 52], в яких цей дослідник розглядає релігійного лідера в контексті його служіння спільноті віруючих. Узагальнюючи позицію Р. Грінліфа, можна зробити висновок, що лідерство такого рівня має базуватися на засадах взаємодії, довіри і співпраці [44, с. 48-49]. Можна припустити, що у такому контексті релігійне лідерство стає служінням Іншому, практичною дією для людей і суспільства в цілому; даний тип лідерства може мати цілком неформальний, неінституалізований характер [44; 52].

Ціннісні аспекти політичного лідерства аналізує американський дослідник Р. Хілсмен і вказує, що для керівника, який приймає політичні рішення, вибір стає більш складним. Політичний лідер з необхідністю

повинен усвідомлювати цінності соціокультурної системи, якою він керує [162, с. 152].

На необхідність усвідомлення концептуальних і гносеологічних передумов аналізу політичного лідерства звертає увагу Р. Елгі. Він зосереджується на суперечливості більшості спроб визначення лідерства, як і інших соціально-наукових концептів на кшталт «влада», «влада і контроль» та ін. [187, с. 2].

Специфіку лідерства у різних країнах у залежності від конкретних інституційно-політичних характеристик їх державного устрою визначає Р. Елгі [187, с. 191]. Дані фактори показують соціальну природу амбіцій і стилів політичного лідерства у просторово-часових вимірах політичної реальності.

Здійснюючи аналіз політичного лідерства, Д. Рісмен доводить, що в інформаційній сфері образ сучасного героя-переможця формується таким чином, що читача заохочують не лише турбуватися про остаточний переможний результат, а й співвідносити його з попередньою внутрішньою перемогою [194, с. 82]. У такому контексті лідерство, на його думку, асоціюється не тільки з тією частиною характеру, яка передається біологічно, а з тією, що формується у процесі соціального життя [194].

Будь-які соціальні перетворення в такому контексті постають як прямий наслідок лідерства, яке співвідноситься з особливою формою людської енергії, з потужним внутрішнім спонуканням [194].

У вимірі соціальних трансформацій розглядають лідерство Т. Фітцсіменсо та В. Каллан [196]. Автори обґрунтовують евристичну значущість концепції «символічного насильства» П. Бурдьє в ході прояснення недостатньої різноманітності серед сучасних лідерів спільнот та корпорацій [196].

Науковці відзначають, що у перспективі концептуалізація лідерства має враховувати соціокультурний вимір розвитку спільнот та діяльність політичних лідерів як суб'єктів його актуалізації [196].

Соціокультурний підхід в розумінні політичного лідерства співвідноситься і з синтетичними концепціями лідерства. Однією з найбільш значущих серед них є концепція лідерства О. Морозова, який у діяльності соціуму виділяє два ключові типи лідерів.

1. До першого з них він відносить емоційних лідерів, котрі забезпечують регулювання взаємодії в межах конкретної групи на основі емоційної складової.

2. Другий тип лідерства він називає інструментальним, спрямованим на вирішення конкретних управлінських завдань. Автор визначає лідера як члена соціальної групи, чий авторитет безумовно визнається іншими її членами, а саме лідерство позиціонує як відношення домінування і підкорення, впливу і слідування у системи міжособистісних відносин в групі [91, с. 314].

Дані висновки корелюють з позицією Н. Горбачової, яка використовує соціокультурний підхід до аналізу лідерства. При цьому культура розглядається дослідницею як необхідна умова виникнення та існування соціально-політичних інститутів [43, с. 54; 52].

В координатах соціокультурного підходу важливу роль відіграє дослідження концепту «особистість» як передумови аналізу позаінституційних структур лідерства та його екзистенціальних й культурних вимірів, що знаменує й вихід до осягнення гендерних вимірів. Соціокультурний підхід передбачає аналіз лідерства в контексті особистості, її активності і взаємодії з соціумом. Соціокультурний підхід дозволяє використовувати міждисциплінарні дослідження, відкриваючи широкі можливості розгортання евристично цінних теорій політичного лідерства [52].

Проблема політичного лідерства в останні десятиліття стала предметом зацікавленості сучасних українських дослідників. Передусім привертають увагу наукові розвідки Б. Буяка і С. Держановської, у яких систематизується стан досліджень політичного лідерства. Якщо у роботах С. Держановської вивчення сутнісних ознак політичного лідерства здійснюється через системний аналіз праць вітчизняних дослідників [55, с. 310-316], то у роботах Б. Буяка політичне лідерство аналізується у світовому контексті, починаючи з періоду античності та закінчуючи розробками сучасних дослідників [26, с. 238-253].

Співвідношення політичного лідерства і державного управління розглядається у працях В. Дубінської [62, с. 14-21]. Виявлення лідерства, зокрема у політичній сфері, та його вплив на сферу бізнесу стало предметом глибокого дослідження у розвідках А. Приятельчука [110, с. 3-15].

Значної уваги заслуговує аналіз специфіки політичного лідерства у період «лібералізованого» тоталітаризму радянської доби, здійснений О. Траверсе [52; 128]. Автор при цьому визначає політичне лідерство як процес і результат, який має багато ознак і обумовлює розвиток еліт в суспільстві [128].

Розвиток інституту політичного лідерства є ознакою розвитку політичних стосунків як основи становлення демократичної спільноти.

Автор цілком слушно вважає лідерство полісистемним, гетерогенним, гетерохронним суспільним явищем, яке є важливим чинником політичного розвитку [128, с. 23-24]. Дослідник зробив обґрунтований висновок про принципову відмінність лідерства у тоталітарних суспільствах від лідерства у демократичних соціумах [128, с. 23-24].

О. Траверсе показав, що лідерство залежить від певного політичного процесу з визначеною системою політичних стосунків, а також системою влади і суспільної взаємодії [52; 128].

А. Пахарєв робить висновок, що політичне лідерство безпосередньо впливає на процеси управління суспільством, а тому зумовлює вплив на владу. Водночас у пострадянських політичних системах процес становлення політичного лідерства перебуває у діалектичному зв'язку з формуванням нових політичних еліт та багатопартійності [100, с. 23-25].

Не можна не погодитись, що в умовах перехідного періоду домінуюче становище в цих державах обіймає адміністративно-політична бюрократія, а не ефективні політичні лідери, обрані демократичним шляхом [52].

На думку А. Пахарєва, політична практика демократичних держав засвідчує, що ефективність лідера значною мірою залежить від його здатності взаємодіяти зі своїми послідовниками і його спроможності до делегування повноважень.

В контексті дослідження феномену політичного лідерства заслуговує на увагу дисертація Т. Фелькель [130]. У ній знайшла відображення проблематика аналізу партнерських стосунків між лідером і співробітниками в академічній сфері, підготовка співробітників до набуття лідерських якостей в ній.

Цікаво, що дослідниця диференціювала лідерство на сфери соціокультурного виявлення: політичне, організаційне, спортивне, педагогічне, учнівське, студентське, проектне тощо [130]. В дисертації маємо й аналіз специфіки виявлення лідерства в громадських організаціях, у різних спільнотах, ставиться проблема його гендерної специфіки.

Особливості виявлення механізмів політичного лідерства стали предметом зацікавленості української дослідниці Н. Ткач, яка аналізує політичного лідера як особистість з певними характеристиками, які дозволяють будувати стратегії розвитку суспільства, впливати на людей, керувати країною [52].

Авторка показує різницю у сприйнятті лідерства за гендерними принципами: жінки звертають увагу у політика на моральні властивості та

вміння спілкуватися, чоловіки – на інтелектуальні й вольові його властивості [52; 127, с. 16].

Дослідниця акцентує увагу на комунікативних механізмах політичного лідерства, які сприяють легітимізації влади шляхом дискусії та обговоренні між представниками політичної влади та досягненні суспільного компромісу.

О. Логвиненко зосереджується на іншому аспекті дослідження політичного лідерства. Останній здатний робити вибори, нести за них відповідальність та приймати такі рішення, які можуть плідно впливати на економічний та політичний розвиток країни у майбутньому [79, с. 16]. При цьому важливою ознакою лідерства є здатність до організації вагомої підтримки власної діяльності великою частиною суспільства.

Окрім значної кількості дисертаційних досліджень, присвячених аналізу різних аспектів політичного лідерства, у вітчизняній науковій літературі з'явилася низка монографій і навчальних посібників з означеної проблематики.

Доречним у контексті концептуалізації дослідження лідерства є аналіз феномену політичної еліти, здійснений у монографії Б. Кухти і Н. Теплоухової «Політичні еліти і лідери» [77]. У ній автори розглядають політичне лідерство у контексті розуміння еліти як складної ієрархізованої структури, яка формується з нерівних між собою груп і осіб [77, с. 104-106]. Усвідомити політичне лідерство в такому контексті можна як організацію політичного життя соціуму, де присутні установи, в яких є певні владні права та повноваження.

На особливу увагу заслуговує видання праці «Політичне лідерство», здійснене авторським колективом на чолі В. Гошовською та Л. Пашко, в якому розглядається специфіка управлінського рішення в державному управлінні, діалектика становлення лідерства управлінської еліти, моделі сучасного управлінського лідерства, особливості партійного політичного лідерства [105].

Авторами акцентується увага на тому, що у процесі виявлення лідерства у соціальному середовищі принципового значення набувають не тільки особистісні якості лідера, а його здатність до розуміння інтересів людей, вміння переводити їх у політичні положення партій.

Привертає увагу класифікація лідерства, запропонована Л. Пашко. Дослідниця виділяє три ключові моделі сучасного лідерства.

Перша з них позиціонується як організаційне лідерство.

Друга модель визначається автором як відповідальне лідерство,

Третя – як емоційне лідерство [105, с. 51-52].

Слід зауважити, що ця класифікація є достатньо умовною, адже у ній порушений принцип єдиної основи класифікації – організаційне лідерство може бути одночасно і відповідальним, і емоційним, а емоційне лідерство може мати ознаки інших моделей. Інша справа, що можливе формальне бюрократичне лідерство, в якому відсутня і відповідальність, і емоційність, проте таке лідерство в класифікації слід було протиставити обом іншим моделям.

С. Держановська у структурі політичного лідерства виділила три ключові аспекти: суб'єкт, процес, об'єкт лідерства. Суб'єкт політичного лідерства розкривається нею через призму існування особистості, яка усвідомлює важливість і відповідальність своєї місії або призначення та має неповторні характеристики [55, с. 314].

Але реалізація політичного лідерства відбувається в політичному процесі, державотворчому мисленні й полі легітимізації політичного впливу лідера. У свою чергу об'єктом політичного лідерства постає цільова аудиторія, яка довіряє лідеру представляти свої інтереси, консолідуючи суспільні зусилля на їх реалізацію.

Отже, в сучасній науковій літературі сформувалася низка підходів до розуміння політичного лідерства, в межах яких досліджуються фактори, які характеризують особистість політичного лідера. При цьому широкий діапазон виявлення його якостей значно обтяжує роботу.

Процес вивчення політичного лідерства ускладнює те, що праця лідера містить у собі також і індивідуальні якості (в тому числі гендерні), і здатність людини до взаємодії з іншими особистостями і соціальними спільнотами, а також спрямованість на досягнення мети у вигляді конкретного результату.

Дослідження значної кількості наукових публікацій дало можливість визначити такі ключові концептуальні підходи до аналізу політичного лідерства: політичне лідерство як основа для виявлення влади і владних повноважень (Н. Макіавеллі, Ж. Блондель, Х. Герт, Ю. Дженнінгс, С. Міллз, А. Пахарєв); політичне лідерство як сфера виявлення харизми і здатності до навіювання і переконання (Т. Адорно, М. Вебер, А. Етционі, Н. Коуплент, К. Фрідріх С. Шенк); політичне лідерство як втілення людського діяльнісного начала і поведінки (Р. Беллоуз, К. Девіс, Л. Картер, У. Коулі, Б. Кухта, О. Логвиненко, Н. Теплоухова, А. Приятельчук, Ф. Фідлер, Т. Фенкель, Дж. Хемфілл); політичне лідерство як сфера виявлення вольового імпульсу до влади творчої меншості (Е. Берк, Д. Дьюї, Т. Карлейль, Г. Тард, А. Тойнбі); політичне лідерство як основа організації діяльності великих соціальних спільнот (С. Сігеле, Г. Лебон, Г. Тард); політичне лідерство як сфера сублімації позасвідомого і досягнення влади над Іншим (З. Фройд, Л. Едінгер, Г. Лассвел, С. Хук); політичне лідерство як сфера реалізації соціальних ролей і функцій (Дж. Гасфілд, Т. Гордон, Дж. Даунтон, Г. Пейдж, М. Херман, М. Самімі, Р. Тернер); політичне лідерство як рефлексія соціокультурних, ціннісних принципів у розвитку особистості і суспільства (Р. Грінліф, Н. Горбачова, В. Гошовська, Р. Елгі, Т. і С. Кучмарські, О. Морозов, Н. Ткач, О. Траверсе, Л. Пашко, Р. Хілмен, К. Ходжкінсон, Г. Фейрхольм, Т. Фітцсіменс).

Важливі теоретичні передумови осмислення політичного лідерства в контексті соціокультурних трансформацій в глобалізованому світі, сучасних процесів в політичному житті, зокрема, в освітній політиці маємо в роботах В. Андрущенко, Є. Бистрицького, Е. Герасимової, В. Кременя, С. Пирожкова, Т. Розової, Д. Свириденка та ін.

Для осягнення проблеми гендерного партнерства в контексті політичного лідерства евристично значущими стали дослідження Н. Хамітова та С. Крилової в царині філософії статі та гендеру, а також науковців, які працюють в цьому річищі (Л. Гармаш, Р. Кузьменко, М. Препотенська, Л. Сулейманова, Ф. Фомін та ін.).

Системний аналіз соціокультурних, моральних і гендерних засад політичного лідерства здійснювали В. Горбатенко, І. Грабовська, О. Добродум, Б. Кухта, Т. Матусевич, А. Приятельчук, Н. Ткач, Л. Чорна, А. Чирикова, В. Ярошенко та ін.

Аналіз проведених досліджень дозволяє зробити висновок, що хоча проблематика політичного лідерства була вивчена у філософському дискурсі, цілісне дослідження соціокультурних і гендерних вимірів цього феномену ще відсутнє. Це й актуалізує необхідність нашої роботи.

1.2. Визначення ключових понять дослідження та обґрунтування методології

Дослідження політичного лідерства в контексті людського буття в культурі ставить перед нами фундаментальне завдання осмислення відносин політики і культури. Якщо культуру розуміти як духовне і моральне буття людини, то політичне лідерство і політична діяльність взагалі можуть бути трактовані як антонім культури. Дійсно, в сучасній політиці ми бачимо багато аморального (або, в кращому разі, *позаморального*) і бездуховного [47, с. 205].

Проте, з іншого боку, не можна не погодитися, що «політична діяльність і політичне лідерство є *умовою культури*, адже саме політика здатна структурувати суспільство і дозволяти йому бути культурним» [47, с. 205].

Політика – це спосіб перетворення суспільства у цивілізоване суспільство, а цивілізація є матеріальною умовою існування культури. Влучною є думка сучасного українського дослідника Н.В. Хамітова, що «культура є духовне наповнення цивілізації, цивілізація – створення умов для розвитку культури» [148, с. 274].

На думку вченого, «цивілізація набуває сенс як засіб розкриття соціально-економічного і культурного потенціалу держави, доведення його до світового рівня, тоді як культура набуває себе як засіб одухотворення й олюднення цивілізації» [148, с. 274]

Політична діяльність і її актуальний максимум – політичне лідерство – можуть руйнувати культуру як царину свободи й самореалізації людини, але в своїх конструктивних формах лише вони, розгортаючи цивілізаційний процес, створюють умови для буття людини у культурі [47, с. 205-206]. Адже «лише певний рівень розвитку цивілізації дає людині свободу для реалізації, в тому числі й для культурно-гуманістичного розвитку, проте саме свобода самореалізації не дає цивілізації руйнувати себе» [148, с. 274].

«Справжній політичний лідер – це носій культури, людина, яка захищає і розвиває її, а не знищує або імітує. В цьому контексті дуже важливим стає питання екзистенціальних вимірів і духовних рівнів розвитку політичного лідера. І тут для нас актуальним стає проєкт метаантропології як філософії буденного граничного і метаграничного буття людини» [47, с. 206].

Перед тим як побачити специфіку і еволюцію політичного лідерства у цих вимірах людського буття, усвідомимо що таке буденне, граничне й метаграничне буття людини та які типи світогляду відповідають цим буттєвим вимірам. І це, по суті, стане обґрунтуванням метаантропології як методології дослідження політичного лідерства [47, с. 206].

Нагадаємо, що сучасний проєкт метаантропології розвивається в роботах Н.В. Хамітова, в яких філософська антропологія постає як метатеорія соціогуманітарного знання – його методологічна й світоглядна основа [147; 148], а також як філософія трансцендування – розвитку людини в глибинних

душевних і духовних проявах [148]. Цей розвиток структурується в буденних, граничних і метаграничних (поза межних) проявах [147; 148].

Буденне буття в контексті вказаного проєкту метаантропології розуміється як результат дії волі до самозбереження і продовження роду. Граничне буття людини є результатом волі до влади і волі до пізнання та творчості. Метаграничне буття людини породжується волею до свободи, любові і співтворчості [147; 148].

Дані виміри людського буття корелюють з певними типами світогляду. «В контексті сучасного проєкту метаантропології буденному, граничному й метаграничному вимірам буття людини відповідають буденний, особистісний та філософський типи світогляду» [148, с. 41]. Н. Хамітов пише, що три типи людського буття корелюють з трьома типами світогляду, - буденним, особистісним та філософським [148, с. 41].

Н. Хамітов пише, що буденний світогляд не критичний, нетворчий, несамотійний, той, що сформувався під впливом сім'ї та соціуму. Людина з таким світоглядом все сприймає не критично, живе під впливом стереотипів і кліше і проживає не своє життя [148, с. 41-42].

Людина з особистісним світоглядом долає стереотипи і кліше і здатна мислити критично й самотійно. Вона здатна обирати і нести відповідальність за свій вибір [148, с. 43]. Цей світогляд творчий, людина з таким світоглядом здатна до саморефлексії та усамітнення. Але особистісному світогляду не вистачає системності та цілісності. Цей світогляд корелює з граничним виміром буття людини, де вона живе волями до влади і пізнання та творчості. [148, с. 44].

Недостатність системності та цілісності долається у філософському світогляді. З точки зору Н. Хамітова «філософський світогляд відображає метаграничне буття людини і відзначається самотійністю, критичністю, творчим характером, а також системністю і внутрішньою цілісністю» [148, с. 44]. Закономірним є висновок про те, що «філософський світогляд є ступінь зрілості особистісного» [148, с. 44].

Можна погодитися з ідеєю про те, що налаштованість носія особистісного світогляду на системність і цілісність з необхідністю веде його до філософського. «Інакше особистісний світогляд стає випадковим і поверхневим явищем, а тому рано чи пізно тоне в стихії соціальних стереотипів, втрачаючи індивідуальний характер» [148, с. 45].

Продовжуючи думку Н. Хамітова, можна зазначити, що філософський світогляд мають лідери, які здатні до стратегічності і до системності мислення. Для того, щоб мати філософський світогляд, не обов'язково отримувати філософську освіту. Не кожний філософ є лідером і має стратегічне мислення, але кожний лідер має філософський світогляд.

Філософський світогляд дає мудрість і гнучкість людині, яка здатна моделювати ситуації і робити більш ефективний вибір. Моделювання і здатність робити футурологічний прогноз необхідні для політичного лідера, від якого залежить життя його народу і країни. Бачення долі країни на десять чи двадцять років вперед дає відповідь на питання щодо принципів побудови економічного і політичного життя суспільства, його стосунки з сусідами, його цивілізаційного вибору, вибору цінностей і принципів життя.

Спробуємо використати метаантропологічний підхід як методологію досягнення політичного лідерства. В буденному вимірі буття людини політичне лідерство є неможливим. Якщо ж воно виникає, то стає імітацією справжнього лідерства, такий "лідер" як людина буденного буття і буденного світогляду є результатом маніпуляцій сильних світу цього, більше того, такий політик буде маріонеткою більш сильних політиків і сильних країн і не здатний буде змінити долю своєї країни, щоб вона набула суб'єктності.

Політик з буденним світоглядом не зможе робити самостійний вибір і нести за нього відповідальність. «Якщо усвідомлювати буденне буття людини *лише* як результат реалізації волі до самозбереження і волі до продовження роду, то в цьому контексті ставлення до буденного буття як самоцінності гальмує актуалізацію неповторно-особистісного начала» [148, с. 32].

В методологічних координатах метаантропології більшість політичних лідерів – це люди граничного буття і особистісного світогляду, яких скеровує воля до влади. У них ми бачимо виражену деструктивність, яка є тим сильнішою, чим сильнішим є акцент на владі як кінцевій цінності.

Ця деструктивність може призвести до руйнування того, що було побудовано та створено, що є дуже небезпечним для багатьох країн. Пригадаємо хоча б досвід Гітлера, який зруйнував життя величезної кількості людей, розпочав війну.

Проте політичні лідери буденного буття і буденного світогляду, якими маніпулюють політичні лідери граничного буття, є не менш деструктивними для суспільства, адже проводять волю других у конкретику життя. Їх деструктивність, можливо є відносною, але все одно зляканою для інших [47, с. 206].

І лише в творчому модусі граничного буття людини і, більше того, в метаграничному бутті, можливе по-справжньому конструктивне політичне лідерство, адже в цих вимірах людського буття влада перестає бути самодостатньою і безумовною цінністю, стаючи лише засобом для забезпечення свободи, гідності і творчої самореалізації людини [148].

Таке політичне лідерство налаштоване на людей, їх гідну самореалізацію, їх свободу і любов. Мотивом політика метаграничного буття є не влада та сила, а прагнення до співпраці і співтворчості. Він здатний створити плідні стосунки із сусідами, налагодити економічні міжнародні зв'язки.

В контексті осягнення соціокультурних та гендерних вимірів політичного лідерства плідною є методологія соціальної метаантропології, яку розвиває на основі проєкту метаантропології сучасна українська дослідниця С. Крилова.

В межах цього підходу, як зазначає авторка, «виокремлюється буденне, граничне та метаграничне буття суспільства та людини в суспільстві» [70, с. 114].

Соціальна метаантропологія може бути осмислена і як новий напрям сучасного філософського знання і «на відміну від соціальної антропології, яка розглядає архетипові основи суспільства в його буденному бутті, і лише іноді в граничних ситуаціях, ...системно досліджує архетипові підстави виходу соціуму за межі буденності в граничні та метаграничні онтологічні стани» [70, с. 113-114].

С. Крилова слушно зазначає, що в «буденному бутті суспільство підпорядковане волі до самозбереження та продовження роду, а тому розвивається переважно в пан-демографічному напрямі; члени такого суспільства через низький економічний рівень не живуть, а виживають» [70, с. 114].

Тоді як «суспільство в своєму граничному бутті скероване волею до влади, прагнучи до панування над усім світом, з іншого боку, спрямоване до пізнання та творчості, до розвитку духовності та культури. Таке суспільство виховує та актуалізує геніальних творців, які виводять його на світовий рівень» [70, с. 114].

С. Крилова пише: «метаграничне буття суспільства означає вихід до толерантності й соціального партнерства, які є критеріями і, одночасно, дійсними проявами краси в її соціальних вимірах» [70, с. 114].

Ми можемо припустити, що конструктивний політичний лідер здатний сприяти розвитку суспільства від буденного через граничне до метаграничного буття. І це є головний критерій конструктивності політичного лідерства взагалі, і в сучасному світі зокрема [47, с. 207]. І хоча це може здаватися утопією, але віра в таку можливість розвитку суспільства дає можливість реалізувати цей проект в житті.

Спробуємо тепер знайти дослідницьку стратегію для осмислення гендерних аспектів політичного лідерства. Для цього нам може бути корисним сучасний напрям психоаналізу, який отримав назву андрогін-аналізу (термін Н. Хамітова), і який базується на філософській основі метаантропології.

Н. Хамітов так визначає цей напрям: «андроґін-аналіз (від грець. andros – чоловік, gin – жінка) – теорія і практика дослідження й глибинної корекції буття особистості та відносин між особистостями, через осягнення стратегій взаємодії екзистенціальної чоловічості як *духовності* і екзистенціальної жіночості як *душевності* й набуття *андроґінізму* як такої стратегії поєднання екзистенціальної чоловічості та екзистенціальної жіночості, яка приводить до їх взаємного зростання та гармонізації» [148, с. 53].

Важливо зазначити, що «визнання екзистенціального виміру статі і акцент на ньому в психоаналітичній практиці є специфічною рисою андроґін-аналізу» [148, с. 53].

Також важливою особливістю андроґін-аналізу є те, що, «на відміну від більшості напрямків психоаналізу, що ґрунтуються на метапсихології З. Фрейда – вченні про свідомість і позасвідоме, є те, що андроґін-аналіз, як і актуалізуючий психоаналіз, ґрунтується на метаантропології як вченні про буденне, граничне й метаграничне буття людини і типи світогляду, що корелюють із ними» [148, с. 53].

«Смисловим ядром андроґін-аналізу є ідея про те, що екзистенціальна чоловічість та жіночість можуть взаємодіяти як конструктивно, так і деструктивно, а особистість є конструктивною єдністю духовності і душевності, відчуження яких породжує внутрішню самотність» [148, с. 53-54].

Важливо усвідомити, що у «теорії андроґін-аналізу виділяються три фундаментальні стратегії взаємодії екзистенціальної чоловічості та жіночості у внутрішньому світі особистості і у відносинах між особистостями, які певною мірою корелюють із запропонованими в метаантропології поняттями буденного, граничного та метаграничного буття людини» [148, с. 54].

Першу стратегію можна визначити «як **стратегію домінанти** або **екзистенціальний сексизм**. В даному випадку поняття «сексизм» використовується у більш широкому контексті, ніж у феміністичних дослідженнях. Це не просто спосіб владного ставлення до представника

іншої статі. Сексизм це – спосіб владного ставлення *до самого себе*, точніше, до фемінних чи маскулінних виявів свого Я, і вже через це – до іншого. Іншими словами, *сексизм – така укоріненість у статі, що пригнічує особистість – як власну, так і Іншого»* [148, с. 116].

Під екзистенціальним сексизмом розуміється «стратегія домінуючої статі. Її сутність полягає у розвитку чоловічості або жіночості в особистості чи парі за рахунок своєї протилежності. В результаті відбувається диспропорція особистісного зростання, яка призводить до зростання внутрішньої самотності. В бутті особистості таке зростання можливе і при відповідності екзистенціальної та біологічної статі, що можна назвати *прямою домінантою*, і при їх суперечності, яку можна визначити *зворотною домінантою»* [148, с. 116-117]. І в першому, і в другому «випадках відбувається диспропорція особистісного зростання, яка призводить до розгортання внутрішньої самотності» [148, с. 117].

Другу стратегію взаємодії екзистенціальної чоловічості та жіночості в андрогін-аналізі «можна було б означити як стратегію гермафродитизації або стратегію екзистенціального гермафродитизму. Гермафродитизація – це процес взаємного придушення чоловічості та жіночості людини заради адаптації. Це – стратегія середньої статі. Розвиваючись у рідцищі такої стратегії, людина або сім'я (спільнота) приходять до «вирівнювання» чоловічості та жіночості за рахунок гальмування їх зростання» [148, с. 118].

В контексті нашого дослідження важливо з'ясувати, що згідно з підходом Н. Хамітова, «актуальним максимумом стратегії гермафродитизації є *екзистенціальний гермафродитизм* – свідомий чи напівсвідомлений процес деактуалізації як духовності, так і душевності в людському бутті» [148, с. 118].

Свобода та любов як цінності в бутті людини з такою стратегією «витісняються цінностями справедливості. Соціально-структурні стосунки стають більш важливими, ніж екзистенціально-особистісні» [148, с. 119].

Н. Хамітов зазначає, що «така людина, заперечуючи і духовний, і душевний вимір буття, наповнена *анти-духовністю*, не лише використовує, а й генерує ідеї, що руйнують людяність» [148, с. 120].

Філософ пише, що це «часто є результатом надсублімації сексуальності» [148, с. 120]. Цікаво, що «у межах патріархального суспільства екзистенціальний гермафродитизм дає людині можливість досягти успіху за рахунок сублімації афективних виявів чоловічості та жіночості. Проте рано чи пізно цей успіх гальмується. Відбувається деградація особистості, духовність та душевність, згортаючись, втрачають свій потенціал...» [148, с. 120].

«Третю стратегію взаємодії чоловічого та жіночого можна було назвати *стратегією андрогінізації*, яка в усвідомлених і розвинутих формах постає як *екзистенціальний андрогінізм*. Це – стратегія актуалізованої статі. Тут маємо найбільш конструктивне розв'язання суперечності екзистенціальної чоловічості та жіночості в особистості, сім'ї та більш широкому соціальному контексті» [148, с. 120 – 121].

Андрогінізація як процес гармонізації відносин чоловіка та жінки і чоловічого та жіночого (духовного й душевного) в одній людині – незалежно від її статі «є глибинною актуалізацією людської особистості та відносин між особистостями – тому, що означає гармонійне зростання як духовно-чоловічого, так і душевно-жіночого начал людського буття» [148, с. 120 – 121].

При цьому в координатах андрогін-аналізу «екзистенціальний андрогінізм – це стратегія, яка веде до гармонізації духовності і душевності у їх єдності виключно на *екзистенціальному рівні*; на психологічному рівні продуктивним вважається *поведінкова відповідність* біологічній статі» [148, с. 120 – 121].

Використання андрогін-аналізу «дає можливість вийти на практику корекції взаємодії чоловічості та жіночості на психологічному й соціальному

рівнях через їх гармонізацію на глибинному, екзистенціальному рівні» [148, с. 122].

Іншими словами, «андроґін-аналіз як результат застосування метаантропології у психоаналітичній теорії і практиці спрямований на подолання деструктивних наслідків, породжених стратегіями екзистенціального сексизму й гермафродитизму та актуалізацію стратегії андроґінізму в межах однієї особистості та у відносинах між особистостями» [148, с. 55].

На цій основі ми можемо висунути гіпотезу, що деструктивне політичне лідерство виявляється на рівні стратегій сексизму та гермафродитизму – як у пасивному, так і в агресивному її модусах, а конструктивне потребує стратегії андроґінізму як цілісного духовного й душевного буття особистості.

Вказані методологічні підходи метаантропології і андроґін-аналізу можуть бути продуктивно поєднані з гуманістичним психоаналізом Е.Фромма.

Нагадаємо, що цей автор виділяє деструктивність як некрофілію – потяг до смерті і конструктивність як біофілію – потяг до життя.

Потяг до смерті в бутті людини є доволі потужним, але на думку Е. Фромма, його можна подолати, якщо метою суспільних перетворень стане всебічний, цілісний розвиток людини, а не прагнення до влади будь-якою ціною.

«Ми повинні створити такі умови, – пише Е. Фромм, – при яких вищою метою всіх суспільних прагнень стане всебічний розвиток людини – тієї самої недосконалої істоти, яка, виникнувши на певному щаблі розвитку природи, потребує вдосконалення і шліфовки. Справжні свобода і незалежність, а також викорінення будь-яких форм гноблення зможуть привести в дію таку силу, як любов до життя, а це і є єдина сила, здатна перемогти потяг до смерті» [140, с. 26].

Розвиток любові до життя, її актуалізація у внутрішньому світі особистості можлива в результаті фундаментальних перетворень у суспільстві.

Характеризуючи свою книгу «Анатомія людської деструктивності», Е. Фромм зазначає: «У цій роботі досліджується сутність некрофілії і соціальні умови, що сприяють формуванню і прояву цієї пристрасті. В результаті дослідження я прийшов до висновку, що в широкому сенсі позбавлення від цієї вади можливо тільки ціною радикальних змін в нашому суспільному і політичному ладі – таких змін, які повернуть людині її панівну роль в суспільстві» [140, с. 26].

Можна припустити, що в координатах гуманістичного психоаналізу, метаантропології й андрогін-аналізу справжня любов до життя є основою конструктивності в діяльності політичного лідера і можлива лише на метаграницному рівні цього життя, який означає андрогінну цілісність людини, пари, людства, цілісність, що розвивається і долає все деструктивне в особистісному і політичному бутті, підносячи їх до справжньої культури [47].

Визначимо поняття соціокультурних і гендерних вимірів політичного лідерства, які складають предмет нашого дослідження. Соціокультурні виміри політичного лідерства – це його суспільні, аксіологічні і культурні контексти та прояви.

Під гендерними вимірами політичного лідерства в контексті нашого дослідження будемо розуміти ознаки маскулінності та фемінності лідера-політика, взаємодію жінок і чоловіків у політиці – феномени гендерної рівності та гендерного партнерства.

Аналіз соціокультурних і гендерних вимірів політичного лідерства і може бути названий в широкому сенсі слова філософсько-антропологічним аналізом. Звісно, такий аналіз може бути, скажімо, соціально-філософським, проте в нашому дослідженні ми здійснюємо саме філософсько-

антропологічний аналіз, адже соціокультурні і гендерні виміри політичного лідерства розглядаються передусім в їх світоглядних аспектах.

Висновки до першого розділу

В сучасній науковій літературі сформувалася низка підходів до розуміння політичного лідерства, в межах яких досліджуються фактори, які характеризують особистість лідера у різних вимірах. При цьому широкий діапазон виявлення якостей політичного лідера певним чином обтяжує його аналіз.

Вивчення політичного лідерства ускладнює й те, що діяльність лідера містить у собі одночасно і індивідуальні властивості (в тому числі гендерні), і здатність людини до взаємодії з іншими особистостями і соціальними спільнотами, а також акцентування на необхідності досягнення конкретного результату.

Сформувалася значна кількість підходів до розуміння феномену політичного лідерства. Враховується велика кількість аспектів, які аналізують особистість лідера у політичному, соціально-економічному, правовому, релігійному і культурному напрямках.

Аналізується проблема політичного лідерства у роботах таких науковців як: Н. Макіавеллі, Дж. Дьюї, Ф. Ніцше, Р. Сторожева, А. Приятельчука, С. Сігеле, Г. Лебона, Г. Тарда, З. Фрейда, Л. Едінгера, Ю. Дженнінгса, С. Хук, М. Вебера, Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромма, К. Фрідріха, Г. Пейдж, М. Самімі, Б. Буяк, Р. Грінліфа, Р. Хілмена, Т. Фітцсімена, О. Морозова, Н. Горбачової, Б. Буяка, О. Траверсе, А. Пахарєва, Н. Ткач та інших [52].

Дослідження наукових публікацій цих та інших авторів дало можливість визначити такі ключові концептуальні підходи і напрямки до аналізу політичного лідерства: лідерство як основа для виявлення влади і владних

повноважень; політичне лідерство як сфера виявлення харизми і здатності до навіювання і переконання; політичне лідерство як втілення людського діяльнісного начала і поведінки; політичне лідерство як сфера виявлення вольового імпульсу до влади творчої меншості; політичне лідерство як основа організації діяльності великих соціальних спільнот; політичне лідерство як сфера сублимації позасвідомого і досягнення влади над Іншим; політичне лідерство як сфера реалізації соціальних ролей і функцій; політичне лідерство як рефлексія ціннісних, соціокультурних орієнтацій у розвитку особистості і суспільства.

Таким чином, найбільш продуктивним розумінням сутності політичного лідерства є його тлумачення на основі соціокультурних, ціннісних і гендерних орієнтацій у розвитку особистості і спільноти в їх єдності.

Дослідження політичного лідерства в контексті людського буття в культурі ставить перед нами фундаментальне завдання осмислення відносин політики і культури.

Якщо культуру розуміти як духовне і моральне буття людини, то політичне лідерство і політична діяльність взагалі можуть бути трактовані як антонім культури.

Дійсно, в сучасній політиці ми бачимо багато аморального (або, в кращому разі, *позаморального*) і бездуховного. Проте, з іншого боку, не можна не заперечувати, що політична діяльність і політичне лідерство є *умовою культури*, адже саме політика здатна структурувати суспільство і дозволяти йому бути культурним.

Політична діяльність і її актуальний максимум – політичне лідерство – можуть руйнувати культуру як царину свободи й самореалізації людини, але в своїх конструктивних формах лише вони, розгортаючи цивілізаційний процес, створюють умови для буття людини у культурі .

Справжній політичний лідер – носій культури, людина, яка захищає і розвиває культуру суспільства, а не знищує або імітує. В цьому контексті дуже важливим стає питання екзистенціальних вимірів і духовних рівнів

розвитку політичного лідера. І тут методологічно значущим стає проєкт метаантропології Н. Хамітова як філософії буденного граничного і метаграничного буття людини.

Буденне буття в контексті вказаного проєкту метаантропології розуміється як результат дії волі до самозбереження і продовження роду.

Граничне буття людини є результатом волі до влади і волі до пізнання та творчості. Метаграничне буття людини породжується волею до свободи, любові і співтворчості.

В методологічних координатах метаантропології більшість політичних лідерів – це люди граничного буття і особистісного світогляду, яких скеровує воля до влади.

У них ми бачимо виражену деструктивність, яка є тим сильнішою, чим сильнішим є акцент на владі як кінцевій цінності. Проте політичні лідери буденного буття і буденного світогляду, якими маніпулюють політичні лідери граничного буття, є не менш деструктивними для суспільства, адже проводять волю других у конкретику життя. Їх деструктивність, можливо є відносною, але все одно злякисною для інших.

В творчому модусі граничного буття людини і, більше того, в метаграничному бутті, можливе по-справжньому конструктивне політичне лідерство, адже в цих вимірах людського буття влада перестає бути самодостатньою і безумовною цінністю, стаючи лише засобом для забезпечення свободи, гідності і творчої самореалізації людини.

В контексті осягнення соціокультурних та гендерних вимірів політичного лідерства плідною є методологія соціальної метаантропології, яку розвиває на основі проєкту метаантропології сучасна українська дослідниця С. Крилова.

В цьому контексті конструктивний політичний лідер здатний сприяти розвитку суспільства від буденного через граничне до метаграничного буття. І це є головний критерій конструктивності політичного лідерства взагалі і в сучасному світі зокрема.

Для осмислення гендерних аспектів конструктивності й деструктивності політичного лідерства евристично продуктивним є сучасний напрям психоаналізу, який отримав назву «андрогін-аналіз», і який базується на філософській основі метаантропології, – теорія особистості та відносин між особистостями на основі аналітики стратегій взаємодії екзистенціальної чоловічості (духовності) і екзистенціальної жіночості (душевності) – екзистенціального сексизму, екзистенціального гермафродитизму, екзистенціального андрогінізму (Н. Хамітов).

В цих методологічних координатах деструктивне політичне лідерство виявляється на рівні стратегій сексизму та гермафродитизму, а конструктивне потребує стратегії андрогінізму як цілісного духовного й душевного буття особистості.

Вказані методологічні підходи метаантропології і андрогін-аналізу можуть бути продуктивно поєднані з гуманістичним психоаналізом Е.Фромма, зокрема з теорією біофілії та некрофілії.

В координатах гуманістичного психоаналізу, метаантропології й андрогін-аналізу справжня любов до життя є основою конструктивності в діяльності політичного лідера і можлива лише на метаграницному рівні цього життя, який означає андрогінну цілісність людини, пари, людства, цілісність, що розвивається і долає все деструктивне в особистісному і політичному бутті, підносячи їх до справжньої культури.

Соціокультурні виміри політичного лідерства – це його суспільні, аксіологічні і культурні контексти та прояви. Під гендерними вимірами політичного лідерства в контексті нашого дослідження будемо розуміти ознаки маскулінності та фемінності лідера-політика, взаємодію жінок і чоловіків у політиці – феномени гендерної рівності та гендерного партнерства. Аналіз соціокультурних і гендерних вимірів політичного лідерства в широкому сенсі слова може бути названий філософсько-антропологічним аналізом.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО: СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ

2.1. Політичне лідерство в умовах демократичного, авторитарного і тоталітарного суспільства

У світі, де домінує невизначеність і трансформація різних сфер соціального буття людини, її здатність до вироблення і утримання тривалих особистісних і ділових стосунків, наявність дипломатичності, розвиток різних комунікаційних практик, вміння конструктивно вирішувати конфліктні ситуації стають ключовими характеристиками успішної адаптації людини до мінливого соціального середовища. Більшість з цих характеристик є сутнісними ознаками ефективного лідерства.

Однією з головних ознак соціальної організації у різні соціокультурні епохи є лідерство. У різні просторово-часові відрізки організація політичної влади неможлива без виявів лідерства. Воно уповні простежується, починаючи від первісного суспільства і закінчуючи епохою постіндустріалізму.

Лідерство виявлялося у різних формах протягом тривалого цивілізаційного розвитку. Класифікація цих форм залишається складною науковою проблемою. Але, усталеною у науковій парадигмі залишається типологія лідерства на основі існування демократичних, авторитарних і тоталітарних режимів.

На увагу заслуговує аналіз Ж. Блонделем лідерства у межах існування демократичних, авторитарних і тоталітарних режимів через призму трьох ключових соціальних структур, які можуть оточувати лідера.

1. До першого типу дослідник відносить структури, які розвинулися природним шляхом у країнах з традиційним соціальним устроєм і в країнах, які розвиваються.

2. До другого типу належать соціальні структури, вироблені самим суспільством, але не самими лідерами, у сучасних західних суспільствах.

3. Натомість третій тип соціальних структур лідерства становлять структури, створені у комуністичних країнах і в багатьох країнах третього світу [23, с. 95-96].

Природні соціальні структури у традиційних суспільствах (наприклад, кастова система в Індії) визначають жорстку структурованість соціуму. У цих структурах впродовж століть забезпечувалася лояльність основної маси населення до традиційних лідерів – князів-магарадж, брахманів та ін.

У таких спільнотах усі члени з самого народження існують у жорсткій становій системі. Вони десятиліттями сприймають «природність» такого устрою через систему виховання і освіти. В індивідуальній і суспільній свідомості представників традиційних соціальних спільнот наявні міцні емоційні зв'язки між лідерами та їх послідовниками. Для них властивий і високий рівень лояльності членів таких спільнот до носіїв влади.

Лідерство у природному середовищі, за твердженням Е. Фромма, здійснює важливу функцію «збереження миру і єдності в групі, перешкоджає сваркам, які загрожують перейти у серйозні зіткнення. Людина у соціальному середовищі, у якої цей інстинкт ослаблений або й взагалі відсутній, замінює його договорами, правилами і законами» [140, с. 90].

Філософ звернув увагу на кардинальну відмінність лідерства у тваринному і людському середовищі. На відміну від тварин, в людській історії, у суспільстві «був легітимізований інститут лідерства, який не опирається на особистісну компетентність, стало не обов'язковим, щоб вождь постійно виявляв свої видатні здібності; більше того – зникла необхідність, щоб він взагалі був обдарований якимись видатними якостями" [140, с. 90].

Лідерів у соціальному середовищі почали приймати і оцінювати на основі станової приналежності, звання, уніформи замість видатних якостей. Дійшло до того, що простий громадянин має апріорі навіть не сумніватися, що «король може бути голий».

Ж. Блондель вказав на ще одну ключову особливість лідерства у традиційних соціальних спільнотах. Лише до того часу, поки загальнонаціональні лідери діють як менеджери, вони сприймаються членами природних структур і отримують користь від традиційної лояльності [23, с. 113-115].

Отже, традиційна лояльність містить у собі й значні ризики. Якщо лідери у традиційному суспільстві пробують скористатися своїм становищем для надмірного збагачення та експлуатації або здійснити кардинальні соціально-економічні реформи, природні соціальні структури стануть їм на перешкоді.

Найбільш поширеним залишається демократичний стиль лідерства у соціокультурному середовищі розвинутих країн світу. За багатьма ознаками він постає чи не найскладнішим серед усіх типів лідерства.

Ще у Давній Греції перші спроби його становлення пов'язані з формуванням демократичних режимів. Однак, у сучасному розумінні демократичний стиль лідерства з'явився лише у ХХ столітті. Він пов'язаний не лише зі становленням парламентаризму у більшості країн світу, а й з процесами пришвидшеного розвитку менеджменту і організації праці у сфері середнього бізнесу і великих транснаціональних корпорацій, насамперед в умовах становлення інформаційного суспільства.

Необхідність виявлення керівником поваги до честі і гідності підлеглих характеризує демократичний стиль лідерства. Складність цього стилю лідерства проявляється і в тому, що спілкування з підлеглими має здійснюватися лідером на основі товариських порад. Водночас демократичний стиль лідерства виходить з необхідності делегування частини повноважень лідера співробітникам.

Відомий український науковець В. Горбатенко наголошує на прив'язаності характерних ознак лідерства до демократичного устрою.

У тоталітарних і авторитарних режимах, на його думку, неможливе саме формування лідерства у його широкому розумінні. У ситуації тоталітаризму і авторитаризму фігурують не лідери, а «диктатори, номенклатура, бюрократія» [46, с. 48].

Це пов'язане, насамперед з виявленням у лідерстві таких властивих для демократичного способу соціальної взаємодії характеристик як суспільна підтримка, авторитетність та легітимність. Однак, за твердженням В. Северенюка, деякі аспекти політичного лідерства можуть не збігатися з ідеалами демократії [119, с. 37].

У процесі об'єктивного дослідження різних історичних епох бачимо, що лідерство може співвідноситися з кон'юнктурною політичною боротьбою, яка супроводжується маніпуляцією як індивідуальною, так і суспільною свідомістю.

У минулому столітті, активно використовуючи лідерські якості, до влади приходили авторитарні й тоталітарні керівники, які послуговувалися зовсім недемократичними способами отримання, легітимізації та утримання влади.

У епоху індустріалізму і постіндустріалізму лідерство навіть у демократичних суспільствах часто поєднується з прагненням до вседозволеності і критиканства, що посилюється анонімністю суб'єкта інформаційної активності у віртуальному просторі.

На цей аспект масового суспільства звернув увагу свого часу Х. Ортега-і-Гассет, відповідаючи на запитання, хто править сучасним світом.

На думку філософа, світом править новий тип людини, масова людина, основною рисою якої є бажання «стверджувати своє право і не визнавати авторитетів», цілком усвідомлюючи власну посередність [98, с. 126].

У сучасному суспільстві лідерство може поєднуватись з виявами крайнього нігілізму, критиканства, ненависті та хейтерства.

Стиль демократичний лідерства зовсім не можна ідеалізувати, адже у «крайніх його проявах він супроводжується демагогією, анархією і безвідповідальністю» [86, с. 388].

Більше того, у критичних ситуаціях, в умовах природних катаклізмів або військових дій, демократичний стиль лідерства виявляється неефективним через нездатність здійснити швидку мобілізацію людей на подолання кризи.

Незважаючи на суперечливі прояви лідерства в умовах демократичного суспільства, саме в межах реалізації влади демосу, лідерство стає ключовою сферою виявлення активної діяльнійшої позиції людини.

Активна спрямованість лідера на перетворення різних сфер соціального буття завбачує, за твердженням Л. Марчук, реалізацію цілої низки принципів: мати бажання приймати рішення, бути впевненим у собі, здатним обирати та нести відповідальність за свій вибір, бути цілеспрямованим, реалізувати свою мету, відчувати свою силу [86, с. 385].

У демократичному стилі лідерства його суб'єкт має орієнтуватись на конструктивний діалог, встановлення ефективної взаємодії з іншими людьми, здатність до емпатії, розуміння і сприйняття позиції Іншого. Усі ці обставини формують умови для особливого конструктивного способу міжособистісної взаємодії – асертивності.

Термін «асертивність» походить від англійського "asertivity", що перекладається як довіра, особлива впевненість, віра в себе, у свою здатність конструктивно діяти у різних соціальних сферах, особистісних і професійних. Лише людина, обдарована асертивністю, здатна володіти собою, здійснювати цілеспрямовану конструктивну діяльність, може називатись лідером [86].

Довіра до себе, віра у свою здатність перетворювати об'єктивну дійсність, за слушним міркуванням Л. Марчук, дозволяє людині не боятися взаємодіяти зі світом, передусім з невідомими і незвіданими його сферами.

Асертивність дає можливість обирати мету власної діяльності, виявляти ставлення не лише до Іншого, а й до себе, своєї власної суб'єктності як цінності [86, с. 386].

Дослідниця вважає, що асертивна особистість, здатна усвідомлювати наскільки її діяльність визначається власними інтенціями, наскільки – нав'язана зовнішнім середовищем [86, с. 387].

У різних соціокультурних умовах співвідношення довіри до себе і довіри до Іншого може суттєво відрізнятись. У широкому розумінні саме асертивність є основою не лише виявлення самооцінки особистості, а й основою виявлення особистісних якостей лідера [86, с. 387].

Асертивність і лідерство не можна вважати тотожними явищами, вони співвідносяться у сферах виявлення способів комунікації, вміння чітко і логічно висловлювати свою думку.

При цьому сутнісні ознаки асертивності, насамперед орієнтація людини на взаємодію і неконфліктне прийняття Іншого, співвідносяться саме з демократичним стилем лідерства.

У свою чергу авторитарний стиль лідерства зорієнтований на одноосібну активність і базується на загрозі застосування примусу. Авторитарний стиль лідерства означає «одноосібний вибір напрямів і цілей діяльності» [86, с. 388].

Взаємодія між оточенням авторитарного лідера відбувається під його контролем і регулюється за допомогою адміністративного примусу. Такий стиль лідерства базується на розгорнутому бюрократичному апараті та ієрархізації відносин між керівництвом і підлеглими.

Якщо авторитарний тип лідерства не сприяє ефективності організації роботи, адже через бюрократизацію і ієрархічність відносин, значна частина інформації не доходить до авторитарного лідера, то демократичний стиль лідерства характеризується лабільністю мислення суб'єкта активності, здатністю отримувати інформацію з різних джерел.

В ситуації демократичної організації роботи стратегію діяльності організації лідер не може визначати сам, він має радитися і співвідносити цілі зі своїми прихильниками.

В цілому, асертивність завбачує толерантне сприйняття ідей і поведінки інших людей, визнання їх права на свою думку. Натомість авторитарний спосіб лідерства зорієнтований на одноосібну владу, відкидання думки Іншого.

Асертивність як важлива ознака демократичного лідерства якнайповніше реалізується у діяльності політиків-лідерів і актуалізується у сфері пошуку нових форм соціальної взаємодії.

У такому контексті діяльність політичного лідера в умовах демократичної організації взаємодії завбачує прогнозовану, впевнену, конструктивну поведінку у напрямку досягнення суспільно значущих цілей.

Асертивність дозволяє конструктивно взаємодіяти з іншими людьми, малими і великими соціальними спільнотами. Лідер у такій ситуації має виявляти не лише впевненість, сміливість, рішучість, волю, ентузіазм, а й схильність до переконання, благородство і справедливість.

У науковій літературі демократичний стиль виявлення лідерських якостей знайшов відображення у дослідженні лідерських якостей у діяльності президентів, насамперед США.

Значну роль у дослідженні цієї проблематики відіграли роботи Ф. Грінстайна, Дж. Гусфілда, Р. Елгі, Г. Пейдж, Т. Фрідмана, С. Фрідріха, Р. Хааса та ін.

Слід зауважити, що до 30-х років ХХ століття роль президента у США не була провідною. Вирішальний вплив на діяльність федерального уряду і зовнішню політику мав конгрес.

Однак, під впливом «нового курсу» Ф. Рузвельта і умов Другої світової війни, як зауважує Ф. Грінстайн, значно зріс масштаб впливу федерального уряду, і, як наслідок, і голови виконавчої влади [45, с. 176].

Особливої ваги лідерство американського президента набуває в ситуації вирішення питань війни і миру, тобто у тих сферах, де президент виконує роль головнокомандуючого.

З цього приводу слід нагадати виважену, жорстку лінію Дж. Кеннеді щодо вирішення Карибської кризи в жовтні 1962 р. і не надто обгрунтовану і розважливу роль Л. Джонсона щодо рішення про широкомасштабне застосування американських військ у В'єтнамі.

Діяльність президентів обмежена іншими структурами політичної системи і громадянським суспільством. Це призвело до того, що з часів Другої світової війни «Джеральд Форд, Джиммі Картер і Джордж Буш-старший отримали поразку на виборах на другий строк, Гаррі Трумен і Ліндон Джонсон вирішили не переобиратися через надзвичайно низьку популярність, Річард Ніксон пішов у відставку, а Джон Кеннеді був убитий» [45, с. 177].

У демократичних системах навіть популярні лідери-президенти змушені корегувати свої цілі, особливо у внутрішній політиці, під впливом зовнішніх факторів або впливу політичного істеблішменту.

Грунтовний аналіз політичного лідерства президентів США дозволив Ф. Грінстайну виділити шість критеріїв ефективності лідерства у демократичному суспільстві.

Перша якість стосується зовнішньої сфери виявлення – здатність до публічної комунікації.

Друга якість постає внутрішньою характеристикою активності лідера – організаторські здібності.

Третя і четверта якість – це політична майстерність і здатність до політичного передбачення.

П'ята і шоста якість – це когнітивний стиль, що характеризує здатність президента освоювати потік інформації і спілкування, та емоційна стійкість як здатність володіти своїми емоціями, щоб вони не стали на перешкоді виконання посадових обов'язків [45, с. 178].

Якщо говорити про комунікативні здібності, насамперед ораторські якості, то слід згадати промови і здатність до переконання Ф. Рузвельта, Дж. Кеннеді та Р. Рейгана.

Слід враховувати, що всі згадані керівники не володіли вродженими якостями до переконання. Вони пройшли серйозний шлях навчання засадам ораторського мистецтва. Навіть тривала робота на радіо і кар'єра кіноактора не перешкодили Р. Рейгану у подальшому прагненні вдосконалювати способи ораторського мистецтва протягом майже десяти років виступів у якості представника корпорації «Дженерал Електрик».

Організаторські здібності як важлива якість лідера в демократичному суспільстві включають здатність вибирати кваліфікованих помічників і організувати ефективну команду.

Необхідною залишається здатність виробити організаційні процедури, які допомагають отримати керівнику поради і необхідний потік інформації, зводячи нанівець прагнення співробітників до лестощів характерно для демократичного лідерства

Як зауважує Ф. Грінстайн, Ф. Рузвельт старався приймати широку палітру рекомендацій, що досягалось «натравлюванням» помічників один на одного.

А Дж. Кеннеді поклав на брата Роберта обов'язки прискіпливо вивчати пропозиції інших радників, щоб уникнути можливих помилок [45, с. 179].

Значні організаторські здібності виявляв і Р. Рейган, який часто послуговувався і неперевершеним почуттям гумору. Свого часу, коли Р. Рейгана обрали губернатором Каліфорнії журналісти його запитали, яким губернатором він збирається стати. «Я не знаю, – відповів кандидат, – я ще ніколи не грав губернатора» [182].

З часом колишній актор успішно справився з обов'язками організації влади не лише губернатора, а й двічі обирався президентом США.

Вступивши на посаду керівника держави у 70-річному віці, він протягом двох термінів президентства не виявляв ознак втомлюваності.

Серед американських президентів широким стратегічним мисленням володів Р. Ніксон, якщо говорити про когнітивні здібності лідерів.

За два роки свого президентства він не лише ініціював, а й почав реалізовувати план щодо припинення «американського військового вторгнення у В'єтнам, встановлення дружніх відносин з Китайською Народною Республікою, стабілізації відносин з Радянським Союзом» [45, с. 181]. Натомість Дж. Картер, маючи інженерну освіту, розподіляв проблеми на частини і не зміг виявити системність мислення у контексті політичної практики.

Слід зауважити, що на думку деяких дослідників, окремі президенти США були доволі суперечливими особистостями; так, наприклад, Л. Джонсон і Р. Ніксон виявилися «не тільки високоосвіченими і політично обдарованими, а й емоційно нестійкими» [182].

Діяльність Р. Ніксона є найбільш красномовним втіленням емоційної нестійкості, яка штовхнула президента до Уотергейтського скандалу і організації незаконного стеження за політичними опонентами.

Емоційна нерозважливність і неврівноваженість фактично звели нанівець блискучі інтелектуальні здібності і успішну зовнішню політику Р. Ніксона. Оприлюднення у засобах масової інформації про стеження мало фатальні наслідки для його президентства.

Як і в інших країнах, в історії політичного лідерства низка президентів США претендували на статус видатних особистостей. «Особи Джорджа Вашингтона, Томаса Джефферсона, Авраама Лінкольна і Теодора Рузвельта були викарбувані в Маунт Рашмор не тому, що цих людей вважали просто компетентними. Їх вважали справді великими» [45 с. 184].

Проте, така оцінка їх діяльності не була однозначною протягом усієї американської історії. Ще в XIX столітті значна частина громадян вважала Т. Джефферсона непрактичним ідеалістом за пропагування ідеї держави дрібних фермерів, що суперечило реаліям розвитку індустріального суспільства та пришвидшеної урбанізації.

Заслуговує на увагу методологічний підхід Ф. Грінстайна, що виділив перелік лідерських якостей президентів, яких можна вважати великими.

Статус великої людини, на його думку, можуть мати лише ті президенти, які стали символами нації, подібними до прапора і національного гімну. Вони також є взірцями для наслідування [45, с. 186].

Це зовсім не означає, що ці люди в демократичному суспільстві перетворюються на своєрідні ікони. Вони й надалі можуть піддаватися критиці за деякі аспекти власної діяльності, а причини їх невдач можуть бути ще більш повчальними, ніж фактори їх успіху.

Серед демократичних лідерів майже неможливо знайти керівників, які володіють усіма зазначеними якостями. Так, Дж. Кеннеді не відзначався значними якостями в організації внутрішньої роботи в Білому домі. Але, він виявив блискучу далекоглядність і мудрість у процесі вирішення Кубинської ракетної кризи.

Лідерство у демократичних політичних режимах має складну структуру і залежить від багатьох змінних. У більшості демократій в залежності від співвідношення між різними гілками влади, лідерство у політичній сфері у різній мірі належить президенту (іноді монарху), прем'єр-міністру, парламенту.

Владні повноваження президента США обмежені конгресом, а адміністрації президента доводиться лавіювати між інтересами двох ключових партій – Республіканської та Демократичної.

Важливу роль відіграє феномен легітимації керівника у контексті виявлення демократичного типу лідерства. У демократіях з розгалуженою системою громадянського суспільства лідер має поставати як законний всенародно обраний керівник, якому добровільно делегують владу представники конкретної спільноти.

В іншому випадку влада лідера буде розглядатися як влада узурпатора, який одноосібно або через коло сподвижників здійснює владні

повноваження. У демократіях влада лідера має бути чітко інституалізованою через феномен політичної процедури.

Вищий рівень ефективності виявляє авторитарний стиль лідерства, коли необхідна жорстка організація, суворі дисципліна, максимальна концентрація ресурсів. Це відбувається у критичних ситуаціях (військових дій, громадянських конфліктів, пандемій і кліматичних катастроф). Однією з перших спроб системного аналізу авторитарного лідерства стала праця Е. Фромма «Втеча від свободи» [141].

Прагнення людини втекти від свободи пов'язується мислителем з одним з типів характеру – садомазохістичного, бюрократичного й авторитарного. Е. Фромм виділив низку важливих ознак авторитарної особистості: формування біполярного сприйняття взаємодії зі світом (поділ усіх людей на сильних і слабких), авторитарний стиль мислення, який виходить з ідеї визнання залежності людського життя від зовнішніх природних або соціальних сил [141].

«Сьогодні людина страждає не стільки від бідності, скільки від того, що вона перетворилася у гвинтик гігантської машини, в робота тому, що її життя позбавилось смислу. Перемога над авторитарними системами усіх видів стане можливою лише якщо демократія не буде відступати, а буде наступати» [141, с. 279]. Лише тоді, коли демократія буде наступати, здійсняться цілі, за які боролися цілі покоління.

За Е. Фроммом, людина, маючи авторитарні схильності, відчуває у світі, де панує свобода, власну самотність і безсилля. Протягом усієї історії, за мислителя, більшість людства перебувала у стані слабкої сторони, змушеної захищатися від сильніших груп, які їх експлуатували [141].

Кожна людина «теж проходить у своєму розвитку – у дитинстві – через такий період безсилля» [141, с. 292]. Це штовхає людину до ототожнення, співвіднесення себе з якимось іншим зовнішнім об'єктом – соціальною спільнотою, етносом, нацією, партією, релігійною групою. «Слабка людина»

є схильною до визнання авторитарного стилю владних відносин і соціальної взаємодії [54, с. 214-215].

«Дещо іншу інтерпретацію авторитарного стилю лідерства подає Т. Адорно. Німецький дослідник робить це на основі аналізу синдрому авторитарного типу особистості.

Його ключовою ознакою мислитель називає здатність людини виявляти упередження до будь-якої соціальної спільноти. Синдром авторитарної особистості формується в ситуації впливу авторитарного батька і емоційного дистанціювання матері» [2; 54, с. 215].

«Атрибутивними ознаками цього синдрому є схильність особистості до конвенціоналізму, авторитарного підкорення, авторитарної агресії, нездатності до чуттєвого сприйняття світу, схильності до стереотипів і забобонів, жорстокості у поведінці, деструктивності і цинізму, моралізаторстві і негативному ставленні до сексуальних меншин» [2; 54, с. 215].

«У перспективі саме авторитарний стиль діяльності лідера стає основою проявів інтолерантності не тільки в межах конкретного суспільства, а й у ставленні до різних груп поза межами держави» [54].

«Це не означає, що авторитарна особистість не має схильності до протесту. Однак, цей протест жодним чином спрямований не проти сильної влади, а проти слабкої. Авторитарна особистість має латентне прагнення підкоритися ще сильнішій людині» [54, с. 215].

«Для того, щоб виявились риси авторитарності у діяльності людини у суспільстві мають скластися особливі умови. До них належить, насамперед високий рівень деструктивності у функціонуванні соціальної системи, що продукує у людини відчуття безсилля, тривоги, апатії як основи її здатності виявляти конформізм щодо сильнішої особистості» [54, с. 215-216].

У підсумку, йдучи за висновком групи українських дослідників на чолі з А. Михненком, можна виділити такі риси авторитарного стилю лідерства: діловий, лаконічний і прямолінійний тон наказів, дистанціювання навіть від найближчого оточення, інформаційна замкненість авторитарного кола

лідерства, монопольна влада лідера щодо прийняття важливих рішень [89, с. 18].

При цьому комунікація між прихильниками авторитарного лідера відбувається під жорстким контролем. Їх діяльнісний потенціал перебуває від жорстким особистісним або авторитарним контролем. У зв'язку з цим, у організаціях або спільнотах, де домінує авторитарний стиль лідерства, проявляється недоброзичливість, інтриганство, підозрілість та бездіяльність.

Для підкорення значної кількості інших людей в ситуації авторитарного стилю лідерства дуже зручною є ситуація відсутності критичного мислення у більшості громадян, здатність основної маси людей мислити простими і зручними стереотипами і шаблонами.

На противагу цьому, виховання самостійного креативного мислення у молодого покоління призводить до зростання рівня вимогливості соціуму у ставленні до потенційних лідерів. А відтак, саме демократична форма лідерства є найскладнішою для реалізації.

«Крайні форми авторитаризму тяжіють до ще більш жорсткої форми організації соціального буття – до тоталітаризму. Незважаючи на падіння тоталітарних режимів після 1991 р. у сучасному світі тоталітарний тип лідерства виявляється у політичній і соціальній організації не лише деяких держав (як, наприклад, КНДР), а й у сфері організації деструктивних тоталітарних культів, екстремістських і фундаменталістських релігійно-політичних рухів.

Орієнтація на становлення тоталітарного типу лідерства особливо актуалізуються у складні періоди військово-політичних або економічних криз» [54, с. 216].

«Не можна сказати, що тоталітаризм як соціальне явище з'являється лише у ХХ столітті, елементи тоталітарної організації життя суспільства можна простежити ще з епохи первісності.

Вождізм «властивий для традиційних і квазітрадиційних, ідеологізованих, теократичних, жорстко централізованих, нединамічних, авторитарних і тоталітарних суспільств» [54; 97, с. 213-214].

«Він завбачує особливий вид владних відносин, який базується на особистісній відданості лідеру як носієві верховної влади» [54, 216-217].

Тоталітарний тип лідерства затребуваний у періоди соціальних катаклізмів, коли людина почувається беззахисною і шукає захисту у долученості до великої соціальної спільноти, «великої нації», «великої ідеї».

У міжвоєнний період живильним середовищем для становлення тоталітарного типу лідерства стало покоління фронтовиків, які пройшли Першу світову війну.

Люди, які пережили жахіття світової війни, поверталися до мирного життя з загостреним відчуттям справедливості. Психологічно вони вже були готові побачити занепад усього фальшивого, несправжнього у попередній соціокультурній традиції [54, с. 217].

Покоління молодих людей міжвоєнного періоду було набагато більш знедолене, ніж покоління молоді XIX століття. Воно, за твердженням Х. Арентд, було біднішим матеріально, більш обуреним лицемірством. Після Першої світової війни ці люди вже не мали жодних шансів втекти в екзотичні країни і імітувати «знищення драконів» серед дивних аборигенів [9, с. 438]. Вже не було куди тікати, не було місця у світі, де можна було б отримати новий шанс, уникнути несправедливості, затхлого світу станової напередвизначеності і закономірного відчуття безперспективності власного життя. Значна кількість цих людей були навчені воювати [54, с. 217].

Але в умовах мирного життя вони програвали у боротьбі з долею за самозабуття, стаючи відкритими для виявлення надмірного соціального активізму, відвертого насильства і одночасного підкорення «сильній руці» [54, с. 217].

Люди, які вижили в окопах, мали небагато шансів стати пацифістами. Саме військовий досвід, за слухним висловлюванням Х. Арентд, став

ключовим маркером їх ненависті і несприйняття респектабельних кіл попереднього соціуму [9, с. 436].

Світова війна стала «великим зрівнювачем», символом неможливості повернення до «старих» соціальних стосунків, до усталеної соціальної стратифікації. Всі ті, хто пережили війну, в однаковій мірі страждали, а відтак, ніхто не мав права володіти претензією на унікальність, зокрема у статусі родової аристократії [54, с. 218].

«Не лише у британському суспільстві, а й у всій післявоєнній Європі популярними стали ідеї відкинення станових привілеїв, класових кордонів, відмова від принизливої жалісливості до «знедолених нижчих» верств» [54, с. 218].

«Велике зрівнювання» є втіленням тяжіння значної маси населення у міжвоєнний період до уніфікації, зрівняння у долученості до єдиної спільноти. Свого часу саме на цю умову становлення тоталітарних систем звернув увагу А. Камю у праці «Бунтівна людина». Згадане прагнення соціальних систем до цілісності тотальності вказує на їх «устремління до юності», властиве і віруючим, і бунтівникам. Але тотальність можлива лише на «обезбоженій землі» [64, с. 300]. Тяжіння до тотальності може виявлятися не лише у тоталітарних, а й у демократичних режимах. У демократіях цей феномен виявляється у прагненні до формування єдиної національної або культурної ідентичності» [54, с. 218].

Орієнтація значної частини людей у міжвоєнний період на долучення до єдиного цілого (держави, нації, класу) зумовили занепад попередніх еліт і традиційного образу політичного лідерства.

Вони підсилювали «антигуманістичні, антиліберальні, антиіндивідуалістичні, антигуманні інстинкти фронтового покоління», сприяли «піднесенню насилля, влади, жорстокості» [9, с. 438]. Насилля, прагнення до жорсткої влади і підкорення у такій світоглядній картині почали розглядатися як основа становлення «нового справедливого соціального устрою».

Новий справедливий соціальний устрій у формі побудови комунізму або «Третього рейху» мав з'явитися на основі мобілізації перетворюючої активності широких верств населення, яка стала неможливою без особливої форми політичного лідерства – вождізму.

У минулому столітті крайньою формою вождізму став концепт фюрерства у нацистській Німеччині, який базувався на ідеологічному гаслі «один народ, одна держава, один вождь» [132, с. 13].

Вождізм у різних формах знайшов відображення у культурах особи В. Леніна, Й. Сталіна, в образі «дуче» Б. Муссоліні, в культурі «великого керманіча» Мао Цзедуна, «дорогого керівника» Кін Чен Іра та ін. Вождистські форми лідерства у ХХ столітті охопили практично усі континенти. Так відбувалося у країнах, де вождізм нівелював як монархічну, так і республіканську форми правління.

Поява вождізму і лідерського активізму у суспільствах, які з часом стали тоталітарними, у міжвоєнний період пов'язана з тим, що змінилася парадигма самоідентифікації людини.

Якщо у попередні періоди сутність людини визначалася через формулювання «Ви є те, чим видаєтесь», то післявоєнний активізм базувався на принципі «Ви є те, що Ви зробили» [9, с. 440].

Знедолена, позбавлена майбутнього людина була приречена або на жалюгідне існування у «несправедливому світі», або на здійснення чогось героїчного і навіть злочинного. Закономірно, що саме у цей період розпочинається формування багатьох екстремістських і терористичних рухів.

Вождізм і у первісному суспільстві, і в тоталітарних режимах минулого століття характеризується харизматичністю лідерських якостей суб'єкта управління та поширенням його влади на усі сфери соціальної буттєвості, від сфери політики до мистецтва.

Ознаки харизматичності вождя, наявність у його прагненнях ірраціональної інстинктивної сили, надлюдські творчі інтенції знайшли відображення у концепті надлюдини Ф. Ніцше.

Характеризуючи співвідношення між великою людиною і натовпом у праці «Людське, надто людське», мислитель писав, що натовп має бути впевненим, що перед ним могутня і навіть непереможна сила волі. А у всьому іншому «така людина має мати усі якості натовпу» [95, с. 688-689].

Однаковою мірою людина, яка орієнтується на тоталітарний стиль соціальної взаємодії, може бути і насильником, і заздрісником, і експлуататором, і інтриганом, і підлабузником. І все залежить від очікувань натовпу.

Харизматичний вплив лідера-вождя у тоталітарних і авторитарних суспільствах базувався на їх здатності до навіювання. Ці особистості, за твердженням В. Пузикова і І. Супарова, своїми палкими промовами і зверненнями вражали маси.

Ленін – унікальною здатністю до переконання. Сталін – аскетизмом і вмінням до переконання. Муссоліні – ораторським мистецтвом і артистичними манерами, Мао – особистим прикладом у подоланні труднощів, Фідель Кастро – унікальною живучістю (близько 200 замахів на його життя), Гітлер – маніакальними пристрастями і фобіями [111].

Життя таких лідерів навіть у минулому столітті співвідносилось з таємницями і вимислами, які роздуваються пропагандою до неймовірних масштабів. Культ вождів у тоталітарних спільнотах проникали в усі сфери соціальної буттєвості. Зачарування і благоговіння перед вождями проходило тільки після їх смерті.

Стихійний харизматичний характер вождізму Ф. Ніцше пов'язував з іманентними внутрішніми прагненнями самої людини. Коли в душі прокидається нездоланна спрага деспотично досягнути свого, і це полум'я не згасає, то навіть незначні обдарування чи то політиків, чи художників поступово стають «майже нездоланною стихійною силою» [95, с. 714]. Але вождізм як такий неможливий без масової суспільної підтримки, широкої соціальної бази тоталітаризму.

На цю ознаку тоталітаризму однією з перших звернула увагу Х. Арендт у праці «Витоки тоталітаризму».

Дослідниця, на відміну від попередньої традиції аналізу тоталітаризму, зробила невтішний висновок, що його соціальну базу становили не стільки ортодоксальні партійні фанатики НСДРП або РСДРП (б), а звичайні громадяни Німеччини або Радянської Росії, які були доведені до відчаю роками соціально-економічних катаклізмів і воєн. Не лише безробіття, бідність, а й пряма загроза фізичного знищення внаслідок загрози голоду штовхала цих людей не просто до втрати самоповаги, а й готували до найстрашнішого етапу падіння людяності, коли людина згодна виконувати будь-яку функцію, зокрема «робота ката» [9, с. 52].

Основним джерелом готовності людини втратити гідність, катуючи інших, дослідниця називає руйнування сталих соціальних зв'язків, руйнування класової або станової структури, що не дозволяє людям об'єднатися навколо спільних інтересів і потреб і діяти всупереч тоталітарним інституціям.

Соціальну базу тоталітаризму формують щонайменше два типи громадян.

До першого типу Е. Фромм відносив авторитарні особистості зі схильністю до садомазохізму, які отримують задоволення не лише від проявів власної сили, а й від підпорядкування сильнішій особистості або соціальній групі.

Другий тип людей, схильних до підкорення в тоталітарній системі становлять конформісти, схильні підтримувати будь-яку нав'язану думку. Їх «готовність підкоритися нацистському режиму була психологічно зумовлена станом внутрішньої втоми і пасивності» [141, с. 216].

Обидва типи громадян зазвичай перебувають у станах невпевненості, самотності, тривожності і безсилля.

Стани самотності і безсилля властиві не лише для тоталітарних режимів першої половини минулого століття. Подібні соціальні настрої набули

значного поширення і в ХХ столітті, у другій половині, в умовах суспільства масового споживання.

Орієнтація у суспільстві споживання на продукування особистості, ключовою метою якої є лише матеріальна забезпеченість, за твердженням Е. Фромма, і в сучасному суспільстві відкриває скриньку Пандори щодо можливості реінкарнації тоталітарних режимів.

Значна кількість таких людей стає живильним середовищем для визнання будь-якого лідера, вождя, який пообіцяє легке досягнення заявленої мети, насамперед за рахунок інших. Наявність таких людей є основою для реалізації «політичних цілей фашизму» [140, с. 244]. Жорстка тоталітарна ідеологія і лідер, який її пропагує, дає переважній більшості «знедолених» і дезорієнтованих людей обґрунтування смислу їх життя та ілюзорне відчуття її впорядкованості.

У ситуації невизначеності і мінливості майбутнього, невпевненості навіть у своєму біологічному існуванні значна кількість людей піддаються спокусі знайти швидкий вихід з екзистенційної кризи, вирішити свої соціальні і економічні проблеми через укладання неписаного суспільного договору з тоталітарним суспільством в особі його вождя.

Хоча б за ефемерний рівень безпеки і впевненості у завтрашньому дні людина делегує свої права тоталітарній державі, стаючи співвідповідальною як за її подальші успіхи, так і за злочини. Значною мірою такий взаємозв'язок пояснює масові доноси «на ворогів народу» і практичну відсутність масового спротиву населення в тоталітарних режимах.

Цікаво, що політична влада у тоталітарному суспільстві постає не стільки як результат волі вождя, і як наслідок самоорганізації суцільного організму, достатньо автономного [67, с. 46].

Така система потребує пересічного громадянина, а не реального лідера. На відміну від авторитаризму, в якому дійсно простежується виняткова роль лідера, авторитета у прийнятті управлінських рішень, тоталітаризм, на думку

В. Корнієнка і І. Похило, потребує номінальної фігури, яка віддзеркалює ментальність усієї системи [67, с. 46].

Лідерство у його класичному розумінні може зашкодити тоталітарній системі, адже лідер є носієм активної інноваційної творчої позиції, здатної порушити цілісність і всезагальність тотальної системи контролю. У ній лідерство має бути унормованим, відповідати канонам, наприклад, як номінальне лідерство шахтаря О. Стаханова, засновника стаханівського руху в СРСР. Натомість неформальне лідерство у такій системі розглядається як аномалія, яка жорстко піддається репресіям.

Тоталітарний вождь постає, за слухним висловлюванням Х. Арендт, своєрідним чиновником від мас. Він зовсім може і не бути особою, яка нав'язує свою тиранічну волю іншим [9, с. 432].

Виконуючи функції звичайного функціонера, тоталітарний вождь може будь-коли бути замінений. Він значно більше залежить від визнання і волі мас, ніж вони від нього. Без мас тоталітарний вождь залишається лише фікцією.

Вождь у тоталітарному суспільстві значною мірою має відповідати критеріям усередненої «нормальної» людини. Так само, як і простий громадянин, вождь має виявляти схильність змінювати свою позицію у залежності від прагнень маси, має виявляти здатність до швидкої соціальної мімікрії, відсутність жорстких моральних норм та виявів індивідуальності.

З цього приводу нагадаємо неймовірну здатність радянської партійної номенклатури швидко переорієнтовуватись у залежності від зміни лінії партії. З таким само натхненням партійні лідери критикували культ Сталіна після XX з'їзду КПРС у 1956 р., як до цього возвеличували «вождя всіх часів і народів».

Тоталітарне суспільство породжує лідерів, які не хочуть змінюватись, тому потенційно не здатні до його радикального перетворення. І лише у випадку справжньої загрози руйнування сама тоталітарна система «викидає» наверх нових лідерів, які здатні ініціювати її модернізацію.

Інша справа, що тоталітарні системи у переважній більшості випадків руйнуються після спроб їх модернізації.

Виходячи з цього, можна погодитися, що «перебудова» не є результатом зусиль тих, хто робив реформи, а результатом того нового, що з'явилося у системі, як наслідок змін, що народилися в неї та поза її межами [67, с. 46].

Спроби модернізації, ініційовані номенклатурними лідерами у тоталітарних системах, можуть мати різні наслідки.

В результаті запізнілої і непродуманої «перебудови» у полінаціональній, полікультурній, поліконфесійній державі СРСР відбувся її закономірний розпад. Різкість модернізаційного повороту і його запізнілість призвели до закономірних руйнівних наслідків. Зовсім іншу динаміку продемонстрували лідери комуністичного Китаю, які протягом останні чотирьох десятиліть здійснили швидку економічну модернізацію за умови збереження конструкції авторитарно-тоталітарної держави.

У більшості тоталітарних суспільств минулого століття вождізм як форма лідерства тісно пов'язане з мілітаризацією. При цьому «мілітаризація делегується у всі сфери людського життя: економіку, культуру, політику» [111].

Народні маси в епоху вождізму або готуються до війни, або воюють. На цю ознаку вождізму і будь-якої іншої форми героїчної активності вказував свого часу Ф. Ніцше. Німецький мислитель писав, що у героя завжди має бути свій дракон: «Коли людина хоче стати героєм, то спочатку змія має стати драконом, в іншому випадку у нього не буде відповідного ворога» [95, с. 708].

У тоталітарних режимах навіть за умови відсутності зовнішніх воєн, війни обов'язково оголошуються внутрішнім реальним або ефемерним опонентам, «ворогам рейху», «ворогам народу», «шкідникам» та ін.

Знецінення життя людини у тоталітарних суспільствах найбільш повно втілюється у людиноненависницькій практиці функціонування

концентраційних таборів, де ніхто не знає кому належить в'язень, оскільки він вже перебуває між життям і смертю.

Концентраційні табори у тоталітарних державах стали закономірним результатом перенаселеності Землі, відчуття надлишковості значної кількості людей, які втратили для інших будь-яку цінність. Це, за твердженням Х. Арендт, «світ помирання», світ, «в якому людям саме життя вказує на їх непотрібність, а покарання відміряється без будь-якого зв'язку зі злочином» [9, с. 593]. Тому концентраційні табори – це місця, де від людини не вимагалось навіть продукування доданої вартості, місця, де щоденне буття в'язнів засвідчувало абсурдність і непотрібність життя людини.

Концентраційні табори використовувались у тоталітарному суспільстві як засіб залякування і підтримання жорсткого порядку. І, якщо репресивна система тоталітарного режиму слабне, такі суспільства дуже швидко розправляються зі своїми вождями-лідерами.

З метою забезпечення стабільного становища у тоталітарному суспільстві вождь змушений рахуватися з номенклатурою загальнонаціональних партій. Значною мірою лідери партій залишаються залежними від таких структур. Красномовним втіленням такої залежності став арешт і засудження дружини Мао Цзедуна Цзян Цін у 1976 р.

Певною мірою «тоталітаризм відкрив особливий спосіб панування над людьми через залякування їх зсередини. Він знищує відстань між тими, хто управляє, і тими, хто підкоряється. Таким чином досягається стан, в якому влада і воля до влади, як ми їх розуміємо, не грають жодної ролі» [9, с. 432].

Ці міркування дають можливість говорити про істотні відмінності між авторитарною владою лідерів у фашистських режимах і тоталітарною владою нацистських і комуністичних вождів. Якщо метою більшості фашистських режимів, як-от режиму Беніто Муссоліні в Італії, було захоплення влади і стабілізація правління нової фашистської еліти, то метою тоталітарних нацистських і комуністичних режимів стало придушення будь-якої потенційної ініціативи людини як ключової загрози для їх існування.

У сфері виявлення вождізму, на відміну від лідерства у демократичних суспільствах, взаємовідносини керівника і його послідовників, як слушно зауважує Д. Якушин, регулюються не лише і не стільки законами, скільки неписаними, некодифікованими нормами [177, с. 139].

Наприклад, для обґрунтування влади радянського режиму послуговувалися не стільки статтями Конституції чи нормами законів, скільки законодавчо незакріпленими документами («Маніфест комуністичної партії», «Короткий курс історії ВКП(б)», «Моральний кодекс будівника комунізму», рішення з'їздів КПРС). Окрім ідеологічних конструктів, основою для вождізму може бути традиція, релігійні норми і приписи, стереотипи, страх. У крайніх формах підтримка вождя може набувати форми масових психозів, сліпого поклоніння, фанатичної любові та ін.

Вождізм як особлива форма лідерства у тоталітарних суспільствах у науковій літературі позиціонується через низку атрибутивних ознак діяльності його суб'єкта.

Так, сучасні дослідники В. Пузиков та І. Супаров виділяють такі ознаки вождізму: вождізм, незважаючи на жорстку внутрішню індивідуальність, явище масове, яке залежить від волі і бажання мас; вожді ніколи не відмовляться від впровадження своїх ідей, навіть якщо вони утопічні; вождізм супроводжується мілітаризацією суспільства; вожді проєктують розвиток суспільства на перспективу; вожді живуть поза теперішньою життєвою ситуацією, вони пишуть історію, яку будуть переписувати лише їх критики; діяльність вождів поза юрисдикцією, сумнівами і соціальною критикою; вождь у переважній більшості самодостатній; ім'я вождя сакральне; у перспективі вождь завжди жертва, насамперед у історичному контексті [111].

Окрім цього, ефективність діяльності вождів прямо залежить від їх здатності до харизматичного впливу на широкі маси населення. Сам вождізм з'являється в ситуації внутрішньої кризи або зовнішньої загрози, коли

широкі маси готові прийняти формального або неформального лідера як рятівника нації або класу експлуатованих.

Отже, сутнісні вияви активності людини у сфері організації соціального середовища реалізуються у трьох ключових типах політичного лідерства: демократичному, авторитарному і тоталітарному.

Демократичний тип лідерства, на відміну від авторитарного і тоталітарного типів, реалізується у площині діяльності як державних інституцій, так і громадянського суспільства.

Складність функціонування політичного лідерства пов'язане з тим, що воно має відповідати не лише законодавчим нормам, а й неформалізованим нормам і приписам співіснування громадян у царині громадянської взаємодії.

Демократичний тип лідерства перебуває у прямій залежності від процедури легітимізації керівника, який має пройти процедуру всенародного обрання. У протилежному випадку його влада буде розглядатися як узурпація.

У демократичній парадигмі лідерства влада має бути інституалізованою через чітко виписані управлінські процедури. Успішне виявлення демократичного стилю лідерства неможливе без жорсткої системи противаг та балансування у повноваженнях демократичних інституцій (парламенту, уряду, Верховного Суду, громадянського суспільства).

Сутнісними ознаками демократичного стилю у політичному лідерстві є здатність керівників до високого рівня публічної комунікації, значні організаторські здібності, наявність політичної майстерності і здатності до політичного передбачення, високий рівень когнітивних здібностей та емоційної стійкості, а, головне, здатність до вибудовування партнерських стосунків.

Не обов'язково усі означені характеристики мають одночасно бути властиві демократичному лідеру: одні з них можуть бути більш акцентованими, інші менш виявленими. У демократичному стилі лідерства його суб'єкт має орієнтуватись на конструктивний діалог, встановлення

ефективної взаємодії з іншими людьми, здатність до емпатії, розуміння і сприйняття позиції Іншого. Усі ці характеристики уповні втілюються в феномені асертивності демократичного лідера – здатності відстоювати власну точку зору, не принижуючи гідності Іншого. Саме асертивність втілює можливості політичного лідера до прогнозованої, впевненої, конструктивної поведінки, яка дозволяє виявляти сміливість, рішучість, волю, ентузіазм, схильність до переконання, благородство і справедливість у площині досягнення суспільно значущих цілей.

На противагу демократичному стилю, авторитарне політичне лідерство передбачає жорстку організацію соціальної системи, якою керує лідер, дотримання у її межах суворої дисципліни для максимальної концентрації матеріальних і духовних ресурсів. Авторитарний стиль лідерства формується за умови наявності у керівника і його прихильників біполярного сприйняття взаємодії зі світом – поділу інших людей або соціальних спільнот на слабких і сильних.

Авторитарний стиль політичного лідерства передбачає діловий, лаконічний і прямолінійний тон наказів керівника, дистанціювання авторитарного лідера навіть від найближчого оточення. Для нього властива інформаційна замкненість авторитарного кола лідерства та монопольна влада лідера щодо прийняття важливих рішень.

З одного боку, такий спосіб організації влади затребуваний у критичні періоди розвитку соціальних систем. З другого боку, авторитарний стиль лідерства продукує в людині відчуття безсилля, тривоги, апатії як основи її здатності виявляти конформізм щодо сильнішої особистості. При цьому у спільнотах, де домінує авторитарний стиль лідерства, може проявлятися надмірний рівень недоброзичливості, інтриганства, підозрливості та бездіяльності у значної кількості людей.

Авторитаризм процвітає там, де в індивідуальній і суспільній свідомості домінує фаталізм та визнання залежності людського життя від зовнішніх сил, природних або соціальних. Водночас авторитарний стиль лідерства і

організації управління властивий для тих соціальних спільнот, в яких наявні орієнтації на репресивність і саморепресивність, агресію, схильність до стереотипізації дійсності.

Для утвердження авторитарного стилю лідерства сприятливою є й ситуація відсутності критичного мислення у більшості громадян, їх схильність до мислення простими і «зручними» стереотипами і шаблонами. На противагу цьому виховання самостійного креативного мислення, насамперед у молодого покоління, призводить до зростання рівня вимогливості соціуму у ставленні до діяльності потенційних лідерів.

Авторитарне політичне лідерство може трансформуватися у тоталітарне. Найбільш чітко головні риси тоталітарного лідерства проявилися у межах нацистського і комуністичного режимів минулого століття, становлення яких припадає на періоди глибоких політичних та соціально-економічних криз. В умовах масового безробіття, загрози голоду і навіть фізичного знищення, більшість людей прагне долучитись до великої спільноти, великої нації, пролетаріату як провідного класу світової революції.

Основою для становлення тоталітарного стилю управління є формування позакласового суспільства (Т. Адорно, Х. Арнд, Е. Фромм), де особистість перетворюється у звичайну, «нормальну» людину, здатну думати лише про своє виживання у ворожому і жорсткому соціальному середовищі.

Тоталітарний стиль політичного лідерства базується на феномені вождізму. Авторитет лідера-вождя базується на його харизматичній здатності до єднання і мобілізації соціальних спільнот на вирішення реальних чи утопічних завдань.

Вождь у тоталітарній системі організації влади має ставити конкретні для реалізації у близькому майбутньому завдання. Якщо в умовах демократичного стилю організації владних відносин для лідерства вкрай необхідні політичні програми, які відображають суспільно значущі потреби й інтереси, в умовах вождізму наявність політичної програми не є обов'язковою.

Ключову роль для суспільної мобілізації у тоталітарних режимах відіграють ідеї, лозунги, пропагандистські настанови вождя.

У тоталітарному суспільстві у підтримці вождя виявляються не стільки раціональні, скільки ірраціональні мотиви. Актуалізація емоційної, чуттєвої складової підтримки вождя зростають у періоди соціально-економічних криз, громадянських конфліктів, воєн, стихійних лих і катаклізмів. В ситуації масової дезорієнтації, невпевненості, страху, політичної і соціальної невизначеності, крайньої бідності і загрози голоду вождізм стає чи не останнім шансом на порятунок для сотень тисяч і мільйонів зневірених людей.

У такі періоди відбувається пошук сильного харизматичного лідера, який би міг вивести соціум з кризи. Єдність вождя і широких народних мас у тоталітарному суспільстві досягається через укладання між ними неписаного суспільного договору. Хоча б який утопічний рівень безпеки і впевненості у завтрашньому дні дає тоталітарний режим, людина делегує йому свої права, стаючи співвідповідальною за його злочини. У більшості випадків зневірені, невпевнені у завтрашньому дні люди, які визнають необхідність жорсткої влади, апріорі готові до насильства заради встановлення «нового справедливого соціального устрою».

Незважаючи на волюнтаризм тоталітарного політичного лідера і «культ його особи», які поєднані з жорстким примусом й тотальним страхом, вождізм можливий лише за умови широкої підтримки мас. Він значно більше залежить від визнання і волі мас, ніж вони від нього. Без мас тоталітарний вождь залишається лише фікцією.

Виконуючи функції чиновника або функціонера від імені мас, тоталітарний вождь може бути замінений у будь-який час, тому й створює моноідеологічні конструкції, які захищають його становище. Тоталітарна система породжує лідерів, які є обмеженими, а, отже, нездатні змінювати її в сутнісних основах.

Вождізм супроводжується тотальною мілітаризацією суспільства. Більше того, тоталітарні суспільства постійно перебувають у стані зовнішніх або внутрішніх воєн.

Внутрішні війни ініціюються вождями і супроводжуються репресіями проти інакомислячих та «ворогів народу». У такій системі соціальної організації концентраційні табори стали засобом залякування і підтримання жорсткого порядку, засобом знецінення людського життя, переконання людини в абсолютній непотрібності її життя поза межами тотальної соціальної необхідності.

Вождистська форма лідерства виходить зі здатності деяких людей волюнтаристськими засобами проектувати майбутнє соціуму.

Пропагандистські заклики вождів перебувають поза соціальною критикою і сумнівами. Окрім ідеологічних конструктів, вони можуть базуватися на основі традиційних вірувань, релігійних норм і приписів, стереотипів, відчуття страху.

У крайніх формах підтримка вождя у тоталітарних режимах може набувати форми масових психозів, сліпого поклоніння, фанатичної любові та ін.

Життя тоталітарних вождів часто співвідносилось з таємницями і вигадками, які роздувалися пропагандою до неймовірних масштабів. Зачарування і благоговіння перед вождями проходило лише після їх смерті.

Лідерство у його демократичному розумінні може лише зашкодити тоталітарній системі, адже лідер як носій активної інноваційної творчої позиції спроможний порушити її цілісність. Неформальне лідерство у такій системі розглядається як аномалія, яка жорстко піддається репресіям, позаяк лідерство у тоталітарних режимах має бути унормованим, відповідати канонам жорсткої соціальної регуляції.

2.2. Світоглядні цінності політичного лідера

Проблема світоглядних цінностей політичного лідера завжди була актуальною, – від того, яким є зміст і сутність цих цінностей, залежить мир і розвиток суспільства. Світоглядні цінності політичного лідера задають стратегії розвитку його особистості і, відповідно, стратегії розвитку соціуму. З іншого боку, стратегії особистості, які зумовлюють її діяльність, формують цінності [51; 53].

Якщо прийняти положення А. Маслоу, що набуття особистістю своєї самоактуалізації потребує усвідомлення основоположних, справжніх цінностей [82, с. 422-448], то найбільшою мірою це актуально саме для політичного лідера, адже він має особливу суспільну відповідальність [51; 53].

Перш, ніж досягнути проблему цінностей конструктивного політичного лідера, необхідно звернутися до проблеми природи та ієрархії цінностей.

Класичне дослідження цінностей в людському бутті належить М. Шелеру. В роботі «Формалізм в етиці й матеріальна етика цінностей» М. Шелер глибоко аналізує феномен цінностей, з яких основними є: 1) цінності вітальні й духовні; 2) цінності актів, функцій, реакцій; 3) цінності переконання, дії, успіху, відносин, що корелюють з принципами моралі [169; 51; 53].

В сучасній українській філософії маємо різноманітні підходи до проблеми цінностей.

В. Вашкевич аналізує пріоритетність духовних цінностей [28, с. 219], використовуючи поняття «духовне життя суспільства», С. Кримський описує поняття «історична цінність», О. Дробницький, зазначає, що цінності – це ті явища дійсності, які мають «соціальне і культурне значення» [61, с. 732–733].

Сучасний український автор В. Ананьїн розуміє культуру як спосіб існування цінностей [3, с. 23–31.].

Підсумовуючи, можна визначити цінність як ідеальну структуру, яка є основою світогляду та діяльності людини [51; 53].

Міркуючи далі, для усвідомлення предмету нашого дослідження, плідним буде використання методологічних можливостей філософських теорій, які були окреслені у першому розділі дослідження, – метаантропології та соціальної метаантропології, авторами яких є українські вчені – Н. Хамітов та С. Крилова [147; 70].

В цих методологічних координатах дослідники виділяють базові стратегії людського буття і відповідні цінності: безпеки, влади, свободи, любові та єдності свободи і любові [75, с. 159-189].

Важливо усвідомити, що в методологічному просторі метаантропології цінність безпеки означає життя заради самозбереження і продовження роду. При цьому безмежне «прагнення до самозбереження і продовження роду пригнічує у людини прагнення до самореалізації» [147, с. 179].

Самореалізація людини, для якої головною цінністю є безпека, є неплідною, бо полягає в маніпуляції іншими з метою самозбереження, що завжди гальмує здатність реалізувати себе в «сродній праці» [51; 53].

Якщо розглянути домінування цінності безпеки в бутті політичного лідера, можна зробити висновок, що такий лідер не налаштований на стратегічний розвиток країни, здатний думати лише про тактичні, сьогоденні, поточні справи. Якщо навіть він щиро дбає не лише про себе та своє оточення, а й про свій народ, то прагне до суспільного забезпечення переважно «фізіологічних потреб (одяг, вода, сон)» та «потреб в безпеці (стабільність і порядок)» [51; 53; 82, с. 418].

Задовольняючи лише первинні потреби людини, такий політик поспражньому не думає про долю і майбутнє свого народу. Страх особистісного розвитку як чогось небезпечного не дає йому можливості звернутися до прийдешнього. Безпека стає для нього вищою метою, а влада, свобода і любов – лише засобами. Зазвичай такий політик є маріонеткою інших, більш далекоглядних лідерів, а тому не може бути конструктивним

для свого народу, його політичне майбутнє достатньо передбачуване і обмежене [51; 53].

Можна припустити, що серед політичних лідерів, головною цінністю яких стає безпека понад усе, буде багато тих, хто сприймає політичну діяльність як спосіб прискореного збагачення. Саме такий політик може бути схильний до корупції, він не здатний мислити глобально і конструктивно.

Маючи несаможиттєвий, нетворчий світогляд, він не здатен стратегічно моделювати, аналізувати, порівнювати. Він зациклений на собі і своєму збагаченні, а страх бідності гальмує його відкритість і любов до Іншого та інших [51; 53].

А. Маслоу справедливо зазначає, що людина може жити матеріальними потребами, якщо їй не вистачає на їжу, одяг, сон. Але що стає з людиною, у якої є все? Саме тоді можуть виникнути інші, духовні потреби [83, с. 418].

Проте коли базові матеріальні потреби задоволені, людина, в тому числі політик, далеко не завжди звертається до більш високих потреб. Часто саме «сита» людина здатна на деструктивні та агресивні дії, причиною яких є зацикленість на цінності безпеки, що може бути результатом відсутності справжньої любові і самореалізації [51; 53].

Звернемося тепер до політичного лідера, домінуючою цінністю якого є влада, яка придушує всі інші світоглядні цінності. Такий політик зазвичай має позасвідоме бажання суперкомпенсувати свій комплекс неповноцінності. Звісно, людина, яка має певні вади і прагне подолати їх, розвиваючи сильні сторони своєї особистості та досягаючи успіху, не завжди буде деструктивною [51; 53].

Наприклад, Демосфен, що погано говорив, стає чудовим оратором. Загальновідомо, що чоловіки маленького зросту подеколи досягають конструктивних висот в кар'єрі тощо. Проте подібна суперкомпенсація, якщо людина зациклена на цінності влади, стає руйнівною і для неї, і для суспільства. Особливо це стосується політичних лідерів. В своєму бажанні

все більшої влади і слави такий політичний лідер буде тяжіти до авторитарності і, навіть, тоталітаризму [51; 53].

А. Адлер так описує цей психологічний процес: «прагнення до переваги та відчуття неповноцінності співіснують в кожній людині. Ми бажаємо більшого, тому що відчуваємо нашу ущербність й долаємо це відчуття шляхом досягнення результатів» [1, с. 66].

І продовжує: «відчуття неповноцінності не проявляється до тих пір, доки механізм успіху не зустріне супротив чи не підсилиться за рахунок підвищеної психологічної реакції щодо захисту свого статусу. Потім з'являється комплекс неповноцінності – патологічне відчуття, що обов'язково вимагає легкої компенсації та особливого задоволення й у той самий час перешкоджає досягненню успіху, піднімаючи бар'єри, зменшуючи при цьому резерви мужності» [1, с. 66].

Зазвичай політик, що має цінність влади в пріоритеті, налаштований на помсту, знаходить «ворогів народу», тисне, карає і принижує. Влада для нього є метою і вищим сенсом життя, свобода і любов – засобом її збільшення. Через владу він реалізує себе, свої комплекси і травми.

Він не стає плідним для своєї країни, бо зациклений на своїх образах і не зацікавлений у змінах, які можуть бути перешкодою для наростання його влади. Вищий життєвий принцип для нього – субординація і авторитарність, він робить все, щоб підтримати і зміцнити авторитаризм, а це, в свою чергу, відсторонює його від потреб людей, які від нього залежать [51; 53].

Політик, що прагне до влади заради влади, частіше перетворюється в ката, а роль жертви виконує його власний народ. Такий симбіотичний зв'язок – політичний лідер, одержимий владою, і народ – в кризових випадках призводить вже до тоталітаризму, де повністю згасає свобода і спотворюється любов. В результаті країну чекає низка криз, а політик з надцінністю влади залишається самотнім і непотрібним, а іноді вигнаним чи покараним своїм же народом [51; 53].

Цінність свободи в бутті політичного лідера є дуже актуальною і значущою. І. Бичко усвідомлює свободу як певний модус розвитку духовного життя суспільства і розуміння принципів поведінки людей, які залежать від суперечностей існування цього суспільства [22, с. 570]. «Атрибутивними ознаками свободи як духовного феномену є вибір і відповідальність» [22, с. 570].

Свобода обіцяє політичному лідеру можливість реалізувати свої цілі і завдання, виконати все, що він обіцяв своїм виборцям, зробити країну розвинутою і цивілізованою. Але дуже часто свобода без любові та творчості стає свавіллям, коли політик забуває про відповідальність [51; 53].

Саме така свобода-свавілля – це прагнення до неусвідомлених і неплідних цілей, що насправді руйнує свободу. Н. Хамітов вірно зазначає: «Коли особистість прагне до свободи без любові, вона рано чи пізно втрачає свободу» [153, с. 27].

Приймаючи цю думку, можна констатувати, що свобода без любові охолоджує душу, і людина, цінністю якої є свобода, може ставати бездушною і безжалісною, через що страждають оточуючі.

Свобода обертається несвободою, і досягаючи вершин, політичний лідер опиняється на холодній горі з холодним серцем. Він отримує не «свободу для», а лише «свободу від», що вихолощує його мету і цілеспрямованість, може призводити до бездушного свавілля у владі. Таку свободу-свавілля, яка кінець кінцем породжує граничну жорстокість, глибоко описав болгарський письменник-філософ Павло Вежинов у повісті «Білий ящур» [33].

Ще однією важливою цінністю політичного лідера є цінність любові. Можна погодитись з думкою С. Крилової, що саме в любові відбувається натхнення, відкритість і радість виходу за межі буденності в світ пізнання, творчості і цілісності метагранічного буття [71, с. 348-349].

Цінність любові дає політику відкритість і здатність виходити за межі буденності, але любов недостатня умова конструктивності політика. Любов як єдина домінуюча цінність, любов без свободи робить політика жертвою,

яка притягує насильство, і носієм цього насильства може стати сам народ. А інколи сам політик від «великої любові» породжує авторитарну, а то й і тоталітарну систему, в якій заперечується цінність свободи для власного народу [51; 53].

Любов має сенс лише поєднуючись з вільним розвитком особистості. Не можна не погодитися з Н. Хамітовим, який підкреслює: «любов без свободи – політ без крил, а отже, – падіння» [153, с. 25]. Розвиваючи такий підхід, можна припустити, що справжня любов можлива лише тоді, коли людина творчо розвиває своє почуття і буття-в-любові. А розвиток почуття і буття-в-любові можливий, якщо вдосконалюється сам суб'єкт любові, – особистість, для актуалізації якої необхідна свобода.

Тому об'єднання цінностей свободи і любові [75, с. 159-189] в бутті політика, – це не лише цілеспрямованість, прагнення за межі буденності і здатність до творчості, а й здатність до любові, яка включає в себе розуміння, толерантність та співтворчість. Ціннісна гармонія свободи і любові дає політичному лідеру таку цілісність і конструктивність, яка робить його діяльність мудрою і людяною, що позитивно впливає на розвиток соціуму. При цьому безпека і влада стають засобом, а свобода і любов – вищою метою політичного лідера [51; 53].

Отже, роблячи висновок в методологічних координатах метаантропології, можна стверджувати, що прийняття цінностей любові і свободи в їх гармонійній цілісності не тільки дають політичному лідеру гідну самореалізацію, а й відкривають можливість плідного й гуманістичного розвитку для всього суспільства. Прийняття ж цінностей безпеки і влади примушує і політичного лідера, і членів його спільноти жити одним днем без розвитку і справжньої самореалізації [51; 53].

Єдність свободи і любові певною мірою означає поєднання адекватності та аутентичності в бутті конструктивного політичного лідера, де адекватність, на думку української дослідниці О. Батюк, «важлива якість людини, що дає можливість пристосуватися до буденного життя та соціуму»

[13, с. 98]. Проте «адекватна людина не завжди є зрілою особистістю. Часто, люди не хочуть взяти відповідальність за власне життя, не осмислюють його – проживають в буденності. Таким людям, можливо, не вистачає бажання та сміливості самостверджуватися як особистість. Їм не вистачає мужності бути» [13, с. 98].

Можна погодитися з цією думкою, і зазначити, що адекватність – важлива характеристика політика, але для того, щоб змінити життя суспільства на краще, необхідна аутентичність – глибина та мудрість його особистості.

Аутентичність О. Батюк визначає як «уміння жити в злагоді з самим собою та світом... Це здатність ставити собі питання про сенс власного життя, про свою роль в світі, це здатність розвиватися та прагнути до зрілості своєї особистості» [13, с. 98; 51; 53].

Проте аутентичність – також є недостатньою умовою зрілості політика. Саме об'єднання адекватності, як здатності до спілкування і любові, а також аутентичності як прагнення людини заглибитися в себе, розвинути свою особистість і бути вільною, створює конструктивну особистість політика. Адекватність виступає складовою любові, а аутентичність – складовою свободи.

Соціокультурні аспекти типології політичного лідерства

Осмислення природи політичного лідерства в сучасному світі зумовлює звернення до типології політичного лідерства.

Очевидно, що в ХХ ст. в усьому світі відбувається «повстання мас». Х. Ортега-і-Гассет у своїй книзі «Бунт мас» виходить з дихотомії шляхетної людини і «людини маси». В його творі шляхетне буття протиставляється буденному, сірому і монотонному життю, яке рухається по колу до тих

пір, поки якась трагічна ситуація не примусить вийти на інший рівень [107, с. 230].

«Інертне життя» породжує певний тип людей, який Х. Ортега-і-Гассет називає масою. Дослідник називає цих людей так не тому, що їх багато, а тому що вони інертні та байдужі [107, с. 230].

Отже, «людиною маси» філософ називає таку людину, яка пливе за течією і не здатна будувати своє власне життя, бути вільною, робити вибір й критично мислити [107].

Х. Ортега-і-Гассет зазначає, що такі індивіди не можуть відповідати за своє життя та керувати соціумом; це означає, що Європа переживає важку кризу, яка лише може охопити народи, держави та культури. Філософ підкреслює, що такі кризи не раз бували в історії, відомі їх ознаки і наслідки, філософ дає ім'я: бунт мас [107].

Філософ вважає, що людина маси не бажає набувати високої кваліфікації, її уміння звичайні і стандартні, вони не мають унікальної цінності. Проте людина маси надзвичайно самовпевнена, вважає, що здатна змінювати хід цивілізації.

З цього приводу Х. Ортега-і-Гассет пише, що розвиток сучасної цивілізації є дуже складним і виникає необхідність досвіду, мудрості, вмінь та навичків. Така людина знає про механізми, але не знає сутнісних основ і цінностей [107, с. 231].

Людина маси – це звичайна, «рядова людина», Х. Ортега-і-Гассет називає її «якісна однорідність», «суспільна безформність». Це людина, яка бажає перебувати у натовпі, бути відображенням загального типу, це конформіст, сіра, буденна, однакова, посередня. Це породжує особливу «політичну тупість». Проте ця політична тупість є вторинною для Х. Ортега-і-Гассета щодо нерозвинутості й «моральної тупості». Маса – це та людина, яка не може себе критично оцінити, вона переживає себе буденною та непомітною. Така людина задоволена, що вона є схожою на інших [99].

Х. Ортега-і-Гассет пише про людину, яка знає свої межі і скромно оцінює свої можливості, і це відчуття своєї обмеженості дає їй можливість не відчувати себе людиною маси [99].

Філософ так говорить про гординю маси, про її самовпевненість і самовдоволення: «маса вирішила висунутися на передній план суспільного життя, зайняти місце, вживати знаряддя і втішатись насолодами, що досі були призначені для небагатьох. Наприклад: очевидно, що ці місця не були призначені для юрби, бо вони замалі розміром і натовп у них уже не міститься. А це наочно й чітко вказує на новий факт: маса, що не перестає бути масою, витісняє меншини» [99].

Людина маси, на думку Х. Ортега-і-Гассет, не хоче щось змінити, щось покращити, бо «представник мас – це людина, яка не має мети і пливе за течією. Тому вона нічого не будує, навіть якщо її можливості та здатності – величезні. І цей тип людини вирішує в наш час» [99].

Х. Ортега-і-Гассет протиставляє людині маси шляхетну людину, яка за своїми соціальним і культурними ознаками є повністю протилежною їй. Філософ пише: «шляхетна – це те саме, що напружена чи визначна. Шляхетність чи славетність сина – це вже чиста милість. Син знаний тому, що батько досягнув слави. Він знаний через відблиск, і, справді, спадкова шляхетність має посередній характер, це віддзеркалене світло, місячна шляхетність, що походить від мертвих. Єдине, що в ній лишається автентичне, динамічне, – це поштовх, який вона дає нащадкові, щоб утримати предківський рівень. Завжди, навіть у цьому послабленому значенні, *noblesse oblige*» [99].

Можна погодитись з філософом, що в шляхетності, яка передається від батька, позитивним може бути те, що вона спонукає сина стати ще краще, досягти певного рівня розвитку, реалізувати свою місію завдяки своїм вчинкам, волі і перемогам.

Тобто у випадку, коли шляхетність отримана сином від батька і не підкріплена його діями і героїзмом – це не його шляхетність. В такому

випадку можна вважати шляхетність батька авансом, який він дає сину, щоб той збільшив славу і вчинки свого батька, став ще вагомішим і ще сильнішим. Продовжуючи думку автора, можна зробити висновок, що шляхетність повинна бути заслуженою, син повинен завоювати її своїми діями, виявляючи силу духу та несучи відповідальність за свої вчинки.

Філософ цікаво описує традиції китайського народу, які відмінні від європейських [107, с. 230]. Він пише, що у китайців все навпаки: не сину передають шляхетність, а син своїми здобутками, розумом, силою здобуває шляхетність сам і передає її свему роду [107, с. 229].

Тип шляхетної людини автор розглядає як прояв волі, працю над собою, рух, розвиток, бажання долати свої межі, творити, пізнавати, спілкуватися, а тип людини маси – небажання щось змінювати, пасивність, апатичність, нудьга.

Філософ пише, що для нього шляхетне життя – це здатність себе перевершити, подолати свої межі [107, с. 229].

Застосовуючи типологію Х. Отрегі-і-Гассета до предмету нашого дослідження, можна зробити висновок, що конструктивний політичний лідер – це шляхетна людина, якою буде пишатися народ, вчинки якої є красивими і зваженими, світогляд якої критичний, самостійний, цілісний та гуманістичний, відносини з людьми якої є добродесними, яка є скромною за своєю сутністю.

Деструктивний політичний лідер – «людина маси», яка схильна до популізму і не здатна зробити нічого конструктивного і для свого народу, і для своєї держави.

Проблема в тому, що людина маси, яка в минулому лише випадково потрапляла в число представників влади – її нерухливість, пасивність не привертала уваги до її особистості, – тепер стає людиною влади доволі часто; це, зокрема, породжує таке сумне явище як популізм.

Інша справа, чи можна назвати людину маси, яка є при владі лідером, і тим більше, політичним лідером? Скоріше за все, ні.

Навіть коли вона і буде вважати себе політичним лідером і таке враження буде складатися на основі повідомлень мас-медіа, «людиною маси» завжди буде управляти хтось інший – людина граничного буття, яку веде не лише воля до влади, а й воля до пізнання і творчості. Однак така людина граничного буття в якості політичного лідера далеко не завжди буває конструктивною. Для осмислення цього звернемося до концепції орієнтацій характеру, а також біофілії та некрофілії, які запропонував Еріх Фромм.

В контексті гуманістичного психоаналізу Е. Фромма передусім звернемося до типології орієнтацій характеру. Дана типологія є дуже важливою для осмислення сутності політичного лідерства в цілому, меж його конструктивних і деструктивних проявів.

Е. Фромм виділяє плідні та неплідні орієнтації характеру людини: одну плідну – і чотири типи неплідних: рецептивну, експлуаторську, користолобну, ринкову.

Філософ асоціює плідну орієнтацію характеру з розвитком та творчістю. Більше того, з художньою творчістю. Філософ міркує над тим, що не кожна творчість художника є конструктивною та плідною. Деякі художники просто технічно повторюють те, що вже існує, а не створюють щось унікальне та неповторне [142].

Міркуючи далі, Е. Фромм усвідомлює плідність ширше – як здатність до творення життя, яке виходить за межі творення лише артефактів мистецтва чи науки. Він пише, що особистість може плідно діяти та творити, і до цього схильна будь-яка людина, яка психологічно і емоційно здорова [142].

Отже, з позицій гуманістичного психоаналізу Е. Фромма, плідність політичного лідера породжується його установкою на творчу діяльність за умови її моральності, прийняття відповідальності за її наслідки та здатності до партнерства. Це гуманістичний і демократичний політичний лідер.

Враховуючи посилення в сучасному світі політичної деструктивності, більш детально звернемося до неплідних орієнтацій характеру. Почнемо з аналізу рецептивної орієнтації, запропонованої Е. Фроммом. Філософ пише,

що людина з рецептивною орієнтацією характеру вважає, що все, що їй потрібно для життя, – матеріальне, душевне та духовне, – вона може отримати із зовнішніх джерел [142].

Якщо застосувати цю характеристику до політичного лідера, можна зробити висновок, що такий політик не є самодостатнім, він завжди шукає «батьків», які б його підтримали, дали рекомендації, спрямували. Е. Фромм пише, що такі люди залежать не лише від вагомих та поважних людей, які пропонують інтелектуальну допомогу, а й від всіх тих людей, які щось їм дають [142].

Продовжуючи ідеї Фромма, можна припустити, що такі «лідери» є інфантильними, вони не здатні нести відповідальність за себе і, тим більше, за інших. По суті, вони є своєрідними дітьми, не здатними робити вибір і нести за нього відповідальність. Коли вони залишаються на самоті, відчують себе безпорадними, бо їм здається, що вони нікому не потрібні [142].

Якщо політичний лідер боїться відповідальності за себе і за інших, він не зможе керувати країною, захищати її інтереси в світі. Лідер з рецептивною орієнтацією характеру завжди був і буде маріонеткою більш впливових людей, він ніколи не зробить свою країну суб'єктною, бо сам не є особистістю. Це стосується в першу чергу маленьких країн, які залежать від політичних еліт великих країн, які їм фінансово допомагають.

Лідери з рецептивною орієнтацією характеру, як діти, мають позитивне світосприйняття, душевність. Але ця веселість суто тактична, вони не мислять стратегічно, тому як тільки починаються проблеми, такі люди тікають від відповідальності. Е. Фромм вірно показує їх суперечність: настрої і світогляд у таких людей веселий і оптимістичний, але вони стають тривожними тоді, коли бояться втратити тих, хто дає їм енергію і ресурс [142].

Отже, політичним лідером не може бути людина з рецептивною орієнтацією характеру – лідерство потребує моральної зрілості та мудрості.

Ще однією неплодною орієнтацією характеру є експлуаторська. На думку Е. Фромма, люди з такою орієнтацією вважають, всі знання, блага, матеріальне чи духовне, можна взяти лише із зовнішнього світу. Відрізняється ця орієнтація від попередньої тим, що людина з експлуаторською орієнтацією впевнена, що все не можна отримати як дар, все треба взяти силою, і це поширюється на всі сфери дій [142].

Політичний лідер з такою орієнтацією має низьку самооцінку та прагне до використання ідей інших людей. Е. Фромм пише, що такі люди навіть крадуть ідеї. Це проявляється в плагіаті чи у певній зміні думок, які вже були створені [142].

Відсутність віри в себе, у свої здібності, підштовхує такого лідера до плагіату і крадіжок. Е. Фромм зауважує, що часто дуже інтелектуальні і розумні люди ідуть таким шляхом, бо не хочуть брати відповідальність за створення своїх ідей. Відсутність нових і неповторних думок у них можна пояснити орієнтацією їх характеру, а не їх нездатністю творити [142].

Таким людям подобаються не тільки чужі ідеї, а й чужі речі. Ця ситуація, на думку Е. Фромма, зберігається також в сфері матеріальних речей. Наприклад, речі, які вони можуть забрати у Іншого, завжди здаються їм кращими за тих, які вони мають або можуть зробити [142].

Крадіжки ідей і речей перетворюють політичного лідера на своєрідного клептомана, неспроможного створити свій оригінальний продукт, а отже, абсолютно безпомічного щодо створення нових стратегій і шляхів розвитку країни. Вони налаштовані на використання ідей і зусиль інших людей, тому приймають саме тих, ким можна маніпулювати і експлуатувати [142].

Отже, політичний лідер з експлуаторською орієнтацією характеру ставиться до людей як до об'єктів, не цінуючи їх свободи, – люди цікаві йому лише доти, доки здатні щось давати – ідеї, емоції, любов, підтримку.

Саме такий лідер схильний до авторитаризму і тоталітаризму. На жаль, таких політичних лідерів в історії людства було дуже багато – Сталін, Гітлер, Муссоліні та інші, і вони здатні лише до авторитарних та тоталітарних

відносин, які заперечують свободу, гідну самореалізацію та добробут їх громадян.

Третьою орієнтацією характеру є користолобна. Е. Фромм зазначає, що така орієнтація радикально відрізняється від перших двох. Представники рецептивної та експлуаторської орієнтацій все прагнуть отримати ззовні. Користолобні люди схильні до економії того ресурсу, який мають, і не спрямовані на витрати, бо це є дуже небезпечно для них.

Їх завдання – більше брати, менше віддавати. Їх скупість розповсюджується на речі, думки, почуття, вчинки, відносини [142].

Застосовуючи таку характеристику в контексті нашого дослідження, можна припустити, що політичний лідер з користолобною орієнтацією витрачає багато дріб'язкових зусиль на економію і підрахування. Його інтелект спрямований саме на маленькі тактичні речі, що не дають йому мислити широко й стратегічно.

Через таку його властивість будуть згортатися і економічні, і політичні перспективи країни. При такому лідері може процвітати корупція – за своєю суттю він є корупціонером, який егоїстично замкнений на собі, своїх інтересах і інтересах оточення. Тип такого політичного лідера доволі часто можна бачити в постколоніальних країнах.

На нашу думку, у творчість інших людей політик-користолоб не вірить, бо сам не здатний на творчу діяльність.

Е. Фромм з цього приводу зазначає, що головними цінностями такої людини є закон і безпека, в творчість вона ніколи не вірить, вважаючи, що все вже було створено, і нічого створити вже неможливо. Близкість для неї – це загроза, тому вона відсторонюється від інших людей. Вона довіряє лише володарюванню. Користолобна людина не довіряє людям, все перевіряє, вона занадто справедлива і вважає, що потрібно мати все своє, щоб не від кого не залежити [142].

Розвиваючи думки Е. Фромма, можна зробити висновок, що політик з подібною орієнтацією буде спрямований лише на свою безпеку, свій індивідуалізм, і своє збагачення; доля людей і країни йому не цікава.

Четвертою орієнтацією характеру за Е. Фроммом є ринкова. Така орієнтація в нашу епоху стала найактуальнішою, бо розвивається особистісний ринок [142].

Успіх людини залежить від тих особистостей, які її беруть на роботу і платять заробітну платню. Визнання залежить від того, як людина може себе продати, наскільки вона гламурна, вольвова, енергійна, цілеспрямована, в який клуб ходить, який її сімейний стан, її знайомства [142].

Продовжуючи ідеї Е. Фромма, можна сказати, що з одного боку, такі якості необхідні політичному лідеру, щоб бути успішним самому і зробити успішною свою країну в відкритому суспільстві, з іншого боку, – йому потрібно пам'ятати про незахищені верстви населення – інвалідів, малозабезпечених, людей похилого віку, до яких необхідно проявляти не тільки раціоналізм, а й милосердя і душевність, які виявляються в допомозі і розумінні їх потреб.

У людини з ринковою орієнтацією знання стають метою, а не засобом для досягнення успіху. Вони перетворюються просто в товар, а людина без критичного мислення, без творчості, стає об'єктом для маніпуляції [142].

Можна припустити, що такі знання використовуються у одномірному руслі. Це знання, відчужені від буття людини, відірвані від ціннісної складової. Е. Фромм критично аналізує знання, в яких відсутня якість, а присутні лише кількісні характеристики [142].

Продовжуючи міркування, філософ зауважує, що самопізнання у людини з ринковою орієнтацією характеру стає лише інструментом для маніпуляції іншими і собою, а не для самозаглиблення, самовдосконалення і духовного розвитку.

Це стало суто одномірним, раціональним самопізнанням задля того, щоб продати себе дорожче. Наука про душу, психологія, яка для західної людини

була основою щастя, успіху і моральності, перетворилася в засіб маніпуляції іншими, а також собою в рекламі, в політиці, в бізнесі [142].

Знання і мислення стають суто поверхневими, людина не заглиблюється в сутність речей. Е.Фромм пише, що таке мислення необхідно лише для маніпуляції, знання здобуваються задля того, щоб продати себе на ринку праці і маніпулювати їми. Розвивається кмітливість, а не справжня мудрість при вседоступній освіті. Щоб маніпулювати іншими, необхідні поверхневі знання [142].

У сфері освіти людина з ринковою орієнтацією прагне до того, щоб отримувати інформацію, а не думати і створювати. Інформація їй потрібна для маніпуляції іншими людьми, щоб отримати матеріальний ресурс для існування і набуття успіху. Філософ пише, що студенти завантажені великою кількістю предметів, тим, що потрібно вивчити і їм не вистачає часу на те, щоб мислити, аналізувати, порівнювати [142].

Е. Фромм акцентує увагу на прагматичному ставленні до освіти і не бажанні побачити в освіті можливість творчо розвинути своє мислення, яке так потрібно на ринку праці. Він зазначає, що люди з повагою ставляться до освіти і науки, але і критикують їх за непрактичність, яка не має цінності на ринку [142].

На нашу думку, якщо політичний лідер буде мати домінуючу ринкову орієнтацію характеру, він не зможе сприймати світ у його цілісності і багатомірності. Його світосприйняття може бути вузько-раціональним і прагматичним. Прагматична одномірність – головна риса людини з такою орієнтацією характеру. Відсутність цілісності, моральних якостей, духовних цінностей призводить такого політичного лідера до криз, які стають кризами народів, країн та союзів країн.

Продовжуючи використовувати підходи Е.Фромма для осмислення продуктивності чи непродуктивності політичного лідерства, хотілося би зупинитися на його міркуваннях про некрофільну та біофільну орієнтацію особистості.

Філософ пише, що некрофілія – це любов до смерті. Некрофілами можна вважати таких людей, які люблять хвороби, руйнування, смерть, падіння [139, с. 31].

Продовжуючи думки Е. Фромма, можна припустити, що некрофільна особистість намагається все перетворити в неживе, тобто все перетворити в смерть.

Е. Фромм зазначає, що яскравим прикладом некрофільної особистості є Гітлер. Він любив руйнувати і вбивати, живе перетворювати в смерть. Солдат Другої світової війни переказав ситуацію, яку він особисто споглядав. Він бачив Гітлера, який стояв у трансовому стані перед мертвою людиною і відчував певну радість [139, с. 31].

Міркуючи далі про некрофільну трансформацію Гітлера, Е. Фромм пише, що спочатку здавалося, що Гітлер знищував своїх ворогів, але пізніше він став вбивати і знищувати весь німецький народ [139, с. 31].

Е. Фромм говорить про те, що некрофіли живуть не заради життя, а заради смерті. Філософ пише, що вони раціональні, холодні, педантичні, тримають усіх на дистанції, виконання закону для них є обов'язковим, життєві принципи інші, ніж у багатьох людей. Їх захоплює мертво, а не живе [139, с. 31].

Саме сила є ознакою некрофіла, але сила, яка руйнує і вбиває, а не сила, що створює та розвиває. Аналізуючи природу цієї сили, Е. Фромм пише, що головна установка і мотивація до життя у некрофіла – це сила. Тільки сила може перетворити живе на неживе, на об'єкт. А сила завжди прагне до вбивства. Некрофіл мріє забрати свободу, вибір у іншого, його самореалізацію, любов, мрії, надії і в цьому криється його пристрасне бажання руйнувати і вбивати [139, с. 31-32].

Руйнування всього живого є ознакою некрофільного типу характеру. Це стосується і відносин, і творчості, і керування. За що б не брався некрофіл, скрізь несе деструктивність. Мислитель зазначає з цього приводу, що той, хто любить мертво, той закоханий у силу. Для некрофільної людини важливо

не побудова чогось, а руйнування. Вона любить все і всіх тих, хто є сильним [139, с. 32].

Замість двох статей – чоловіка та жінки – некрофіл обирає сильного та слабого, і слабкий партнер буде для нього в пріоритеті. Вчений пише, що у одних людей полярними поняттями є поняття “чоловік” та “жінка”, для некрофільних – сильний та слабкий [139, с. 32].

Некрофільна людина любить все неживе, штучне, неприродне. Їй потрібно контролювати людей, а щоб їх контролювати, необхідно їх перетворити в об’єкт, бо саме об’єктом можна керувати і володіти, – суб’єкт цього не дозволить [139, с. 32].

Така людина любить все, що не зростає, – все, що статичне. Життя для такої людини механістичне, люди, наче речі, і всіх вона хоче перетворити в речі. Сентиментальність і бажання жити лише спогадами, а не діяти, робити вчинки і створювати відносини притаманне для неї. Вона хоче володарювати, а не бути собою [139, с. 32].

Некрофілній людині потрібно володарювати над людиною, а не бути з нею як з рівною в любові і розумінні, – бути з іншою людиною в суб’єктних відносинах для неї дуже складно. Це вимога мудрості і зрілості, чого в неї немає. Некрофілу потрібно всім і всіма володарювати, – людьми, тваринами, рослинами. Якщо така людина не може володіти, вона не відчуває повноти життя і радості. Більше того, вона відчуває тривогу, бо втрачає зв’язок зі світом, якщо в неї немає влади. Некрофільна особистість краще пішла би на втрату свого життя, ніж на втрату володарювання, не дивлячи на те, що із втратою життя зникає і влада [139, с. 32].

Така людина прагне володарювати іншими і знищувати життя [139, с. 32].

Некрофілії протистоїть біофілія, головною суттю якої є любов до життя, до всього живого, до людей. Саме любов, яка спрямовує до життя, до майбутнього, до дії та результату є суттєвими рисами біофільної людини [139, с. 32].

Біофілія проявляється в усьому, – у думках, у вчинках, у стосунках. Вона актуалізується в фізичному, духовному та емоційному житті людини, у прагненні до життя, що притаманно для будь-якої живої істоти [139, с. 32].

Е. Фромм порівнює любов до життя з розвитком у житті, бажанням творити нове. Людина з біофільною орієнтацією характеру прагне до руху в житті, з його успіхами і зростанням у кожній сфері. Створення чогось нового, дивування креативному і оригінальному, долання своїх меж, вихід з буденності та сірості – це кредо біофільної особистості. Повернення до старого та забутого для неї не є цікавим і необхідним. Себе вона відчуває комфортно в творчому процесі [139, с. 36].

З позицій гуманістичного психоаналізу мислителя, біофілія – це прагнення до консолідації, єдності, цілісності. Біофіл бажає об'єднувати, а не роз'єднувати. Характеризуючи людину-біофіла, Е. Фромм влучно зазначає, що «вона бачить ціле, а не тільки його частини, ...структури, а не суми» [139, с. 36].

Вплив представника біофільної орієнтації на людей конструктивний, він здійснюється методами любові та добра, якщо біофіл і застосовує силу, то це сила Добра.

Людина з біофільною орієнтацією характеру хоче вплинути на всіх за допомогою любові, а не сили, вона не прагне до роз'єднання і управління іншими, до людей ставиться не як до речей, а як до особистостей, радіє повноті життя, а не його рівню, справжньому життю, а не ілюзорному [139, с. 36].

Продовжуючи міркування Е. Фромма щодо людини з біофільною орієнтацією характеру, можна сказати, що це оптимістична, конструктивна особистість, яка прагне до творчої дії і прагне й інших людей долучити до творчості і співтворчості, до росту, розвитку, що дає переживання гармонії і радості від життя, а це в свою чергу впливає на сім'ю, суспільство, світ в цілому.

Біофільна етика, на думку Е. Фромма, має очевидний принцип визначення суті добра і зла: добро є те, що служить життю, тоді як зло – це те, що існує заради деструкції та смерті[139, с. 36-37].

Розвиваючи думки Е. Фромма, можна припустити, що добро є такий саморозвиток особистості, який сприяє розвитку інших особистостей, а зло – такий саморозвиток, який знищує розвиток інших особистостей.

Отже, деструктивний політичний лідер, життєвим принципом якого є зло, не дає розвиватися іншим. Він забирає та знищує свободу творчих людей. Так було зі Сталіним, який забрав свободу тисяч людей, тримаючи їх в концтаборах чи вбиваючи їх.

Так і Гітлер мільйони людей штовхнув на смерть у війні, яку розпочав.

Людина, життєвим принципом якої є добро, сприяє розвитку інших та розвитку їх самореалізації, підсилює свободу і прагне до любові.

Аналізуючи особливості некрофільної та біофільної особистостей, можна зробити висновок, що в історії людства було багато політичних лідерів некрофільного типу.

Це Ленін, Сталін, Гітлер, Муссоліні, Берія та інші. Результатом їх правління є деструктивізм в різних проявах – придушення свободи, геноцид, занепад країн, страждання мільйонів людей.

Політичний лідер з некрофільною орієнтацією штовхає країну до деструкції, деградації, війн. Свою інфантильність і незрілість він переносить у життя суспільства.

Якщо некрофільний лідер піднімається на вершини політичної влади, він робить народ рабом своєї безмежної волі до влади. Це в свою чергу відкидає розвиток країни на десятиріччя назад.

Натомість політичний лідер з біофільною орієнтацією є конструктивним для будь-якої країни, він створює в політикумі та суспільстві гуманістичну і демократичну атмосферу самореалізації, творчості й співтворчості, що дозволяє країні сміливо й інноваційно іти в майбутнє.

Враховуючи той очевидний факт, що в сучасному світі серед політичних лідерів поруч з чоловіками з'являється все більше жінок, актуальним є питання гендерної типології політичного лідерства. В цьому контексті евристично плідним є звернення до типології людей, яку пропонує Н. Хамітов, – людей туги і людей нудьги [154].

Передусім осягнемо, що філософ вкладає в поняття людини нудьги і людини туги.

Людина нудьги – це людина, яка в стані свободи прагне до хліба та видовищ, – вона «боїться залишатися наодинці з собою. Це людина, яку обтяжує власне Я» [154, с. 76]. Ця ідея певною мірою корелює з думкою К. Юнга щодо типу екстраверта, який налаштований на спілкування та на зовнішній світ.

«Людина нудьги постійно грає в свою значимість, – зазначає Н. Хамітов. – Їй нескінченно важливо отримати престижну роль в просторі і часі сім'ї, колективу, соціуму. Неприйняття соціуму означає для неї крах життя» [154, с. 76].

Продовжуючи думку автора, можна зазначити, що людина нудьги боїться усамітнення, своєї власної особистості, її розвитку та самопізнання. Тому вона завжди прагне до натовпу, до колективу, до спілкування з будь-якими людьми, щоб не бути самотньою.

Людина ж туги прагне до пізнання та творчості. Вона завжди повстає проти буденності. «Людина туги – завжди дивна людина. Її дивність продиктована прагненням мандрувати за межами буденності. Рухома цим бажанням мандрувати, вона ніколи не вміщається в ситуації буденності. Всі звичайні ситуації як повторювані і однотипні, обтяжують її» [154, с. 57].

Розвиваючи цю думку, можна припустити, що людина туги здатна до творчості, має критичність і самостійність світогляду, який і робить її не схожою на інших людей.

Далі застосуємо типологію Н. Хамітова до гендерної проблематики, адже дослідник пропонує чоловічі та жіночі типи людей нудьги та туги.

Чоловіки нудьги розділяються на такі типи: Обиватель, Господар та Володар. «Обиватель» – це «чоловік нудьги, у якого воля до самозбереження і продовження роду однозначно домінує над волею до влади» [154, с. 78].

Якщо людина типу «Обиватель» стане політичним лідером, головною його цінністю буде цінність безпеки. Тому основним мотивом такого політика стає мотив самозбереження, – він налаштований на накопичення влади та ресурсів заради себе і свого роду.

У чоловіка нудьги типу «Господар» «воля до самозбереження і продовження роду врівноважена волею до влади» [154, с. 82]. На перший погляд здається, що такий тип чоловіка-політика може бути конструктивним для країни.

Але така конструктивність відносна. Головними цінностями політика такого типу є безпека і влада, в спокійні часи країни це зумовлює його адекватність, проте в критичних ситуаціях суспільного розвитку він може ставати неадекватним і навіть деструктивним – «Господар» орієнтований на владу заради безпеки та безпеку заради влади, замкненість у цих цінностях пригнічує його креативність, а тому не сприяє виходу з економічних і політичних криз.

Тип «Володар» є третім типом людини-нудьги, це « ... чоловік нудьги, у якого воля до влади домінує над волею до самозбереження і продовження роду» [154, с. 85].

Саме влада для політика-Володаря є найвищою цінністю. «Його воля рухає людьми, немов шаховими фігурками. Це означає, що він хоче користуватися їхньою волею незалежно. Величезна маса чужої свободи повинна витіснити нудьгу з його життя. Але ця свобода витісняє з його життя не нудьгу, а любов» [154, с. 86].

Можна погодитися з Н. Хамітовим, що привласнюючи свободу інших, Володар штовхає себе до самотності та відчаю, що є наслідком його відчуження від людей. Це може призводити до глибинної неадекватності такого політика в кризових ситуаціях.

Отже, здійснивши аналіз політичних типів чоловіків нудьги, звернемося до типології політиків туги. До них відносяться типи «Герой», «Святий» та «Геній».

«Герой є чоловік туги, який прагне до метаграничного не через творіння творів, а через творіння вчинків» [154, с. 64]. Це чоловік туги, який здатний на подвиги, що принципово змінюють життя інших. Це робить його гранично продуктивним в кризових ситуаціях. Головною цінністю політичного лідера типу «Герой», є свобода, яка часто відірвана від любові і може ставати свавіллям, – про що ми міркували вище.

«Святий» – це чоловік туги, який живе заради любові та милосердя, він трансформує «волю до влади в волю до любові й милосердя» [154, с. 66].

На нашу думку, воля до влади та свободи деактуалізовані в його бутті. Якщо «Святий» стає політичним лідером, його головною стратегією і цінністю є любов, що сприяє розвитку гуманізму у політикумі й суспільстві.

При всіх позитивних наслідках цього, така орієнтація може виривати політичного лідера з реалій життя, робити об'єктом маніпуляцій. Любов, яка відірвана від свободи й активної творчої трансформації життя, перетворюється у жертвність, що не завжди є продуктивною.

«Геній» – найбільш конструктивний тип політичного лідера. Це «чоловік туги, в бутті якого воля до натхнення домінує над волею до самозбереження і продовження роду, а також над волею до влади і реалізується в культуротворчості, радикально змінюючи життя роду» [154, с. 62].

На нашу думку, головними цінностями політика цього типу, є єдність любові і свободи. Саме така гармонія дає можливість політику типу «Геній» розвинути свій світогляд до філософського, актуалізувати в собі і героїзм, і святість заради щастя і добробуту людей.

Отже, підсумовуючи, можна зробити висновок, що в кризових ситуаціях доволі конструктивним є політичний лідер, буття якого можна описати когнітивною метафорою «Геній»; його цінностями постає єдність свободи і любові, він об'єднує адекватність і аутентичність в своєму бутті і має

критичний, самостійний, творчий, цілісний і системний світогляд, а тому здатний зробити свою країну суб'єктом на світовій політичній арені, гуманізувати суспільство і досягти сталого економічного, політичного й духовно-культурного зростання.

Підходячи до образів жінок-політиків в контексті теорії людей туги і людей нудьги, слід передусім звернутися до таких екзистенціальних типів жінки нудьги.

Н. Хамітов так трактує жінку нудьги: «Жінка нудьги багато в чому схожа на чоловіка нудьги. Але в ній є і щось специфічно відмінне: це зовнішня пасивність буття. На відміну від чоловіка, жінка нудьгує більш пасивно і разом з тим більш агресивно ... Жінка в нудьзі нагадує хижу актинію, яка очікує пропливаючу рибку-чоловіка. Або інакше: жіноча нудьга – це наживка, в якій прихований сексуальний гачок» [154, с. 93].

Дослідник цікаво інтерпретує екзистенціальні типи жінок нудьги «Самиця» та «Повія»: «Самиця – жінка, у якої прагнення до продовження роду пригнічує еротичні і сексуальні бажання. Чоловік потрібен Самиці лише для того, щоб зачати дитину і забезпечити її. Дитина для Самиці – мета, чоловік – засіб ... відчуження від чоловіка майже завжди призводить і до відчуження від дорослих дітей ...» [154, с. 98].

Екзистенціальний тип «Повія» трактується С. Криловою, яка розвиває ідеї Н. Хамітова, як жінки, що має хворобливе прагнення до незалежності і маніпуляції чоловіками заради неї. «Повія – це жінка, у якої воля до незалежності стримує бажання до народження дітей, і навіть сексуальність. Маніпулюючи чоловіками, Повія все життя збирає гроші на свою незалежність, і це перетворює незалежність в стіну між нею та її любов'ю [154, с. 177].

Осмислюючи ці екзистенціальні типи в контексті політичного лідерства, можна зробити висновок, що вони не тільки не є конструктивними, а й виступають доволі деструктивними.

Жінка-політик типу «Самиця» не здатна до стратегічного мислення і справжнього партнерства з політиками-чоловіками; жінка-політик типу «Повія» занадто егоцентрична, нарцисична і схильна до явних маніпуляцій чоловіками-політиками, в тому числі з використанням сексуальності.

Аналізуючи жінок туги, Н.Хамітов зазначає, що такі жінки завжди є незвичайними і шукають такої ж незвичайної долі. Філософ пише: «Жінка туги часто сприймає своє буття як невідбутну трагедію. З цієї трагедії їй не може врятувати ні дітонародження, ні прихильність чоловіків. Їй потрібно щось більше» [154, с. 69].

Жінки туги поділяються на два екзистенціальні типи: «Гетера» і «Муза», які по суті своїй є жінки з особистісним і філософським типами світогляду і здатні жити за своїм небуденним сценарієм. Описуючи тип Гетери, Н. Хамітов зазначає: «Гетера – це жінка туги, яка вирушила в пошуках чоловічої уваги і хоче охопити своїм бажанням найбільшу кількість чоловіків.

Але Гетеру цікавлять не чоловіки взагалі, а дивні чоловіки. Вона прагне актуалізувати дивних чоловіків, розвинути в них їх дивність. Вона прагне розвинути цю дивину до *величі*. Така Таїс Афінська, яка рухається по античному світу, збагачуючи чоловіків, що їй зустрічаються» [154, с. 70].

Розвиваючи цю думку, можна припустити, що подібна жінка здатна надихати не одного чоловіка, а багатьох і її місія полягає саме в цій здатності.

В якості прикладу можна пригадати образ відомої жінки-психоаналітика Лу Саломе, яка здивувала і актуалізувала як З.Фройда, так і Ф.Ніцше, Пауля Ре, К.Юнга, Рільке та багатьох видатних чоловіків.

«Гетера найчастіше шукає Героя. І вона здатна дійсно актуалізувати саме Героя. Але в більшості випадків це – трагічна актуалізація. Гетері не вистачає всеповноти душевності, яка може дати чоловікові ту велич, яка б не вела його до загибелі. Гетера пробуджує в чоловікові не стільки волю до натхнення, скільки волю до влади» [154, с. 70-71].

Якщо розглядати можливість буття жінки туги типу «Гетера» в якості політика, то така жінка могла би бути відносно конструктивним лідером, організуючи й надихаючи чоловіків-політиків героїчного типу і створюючи з ними достатньо сильну владну команду. Проте нестача душевності у «Гетери» може призвести до постійних криз цієї команди.

Другим жіночим типом туги є Муза, яка «на відміну від Гетери, ... завжди прагне знайти *єдиного чоловіка*. Її пошук тому часто буває більш трагічним, ніж у Гетери. У цьому пошуку вона може на час зневірюватися в своїх можливостях, відчувати найглибші депресії. Однак повнота життя, яку отримує Муза, космічно вище повноти життя Гетери» [154, с. 70].

Саме це робить таку жінку-політика надзвичайно конструктивним політичним лідером; проте це відбувається тоді, якщо вона знаходить чоловіка з дивовижними творчими здібностями, які досягають геніальності. І цей чоловік не обов'язково повинен бути політиком. Н.Хамітов зазначає: «Муза завжди шукає Генія. Лише в єдності з ним вона може подолати ту глибинну тугу, яка переслідує її. Муза актуалізує в Генії велич, але це одухотворена велич – велич, в якій натхнення сильніше волі до влади» [154, с. 71].

«Муза» як екзистенціальний тип жінки туги може сама не бути політичним лідером, але глибинно надихати політика-чоловіка піднятися над стихією лише волі до влади, стати творцем і змінити саму парадигму політичного лідерства в ту чи іншу епоху. «Муза переплавляє в чоловікові волю до влади над світом в волю до влади над собою, більше того, під її впливом воля і влада перетворюються у натхнення» [154, с. 71].

Жінка-Муза в політиці разом з чоловіком-президентом може створити цілісну пару, в якій виступає першою леді країни. Це відбувається тому, що «Муза шукає чоловіка, з яким вона могла би з'єднатися в андрогінній співтворчій єдності, з'єднатися всупереч усьому. Саме це робить тугу Музи глибшою і чистою, а її набуття – повнішим» [154, с. 72].

Але тип Музи не є ідеальним і цілісним. Їй не вистачає своєї власної творчості, вона занадто розчинена в чоловікові-Генії. «Муза не може вважатися завершеним типом. У тій мірі, в якій вона лише спонукає Генія творити і не творить сама, вона відчужена від Генія» [154, с. 72].

Проте надихаючи чоловіка на творчість, жінка-Муза може одухотворитися сама, розвинути свої здібності і таланти. Але для того, щоб вона стала зрілою особистістю, їй необхідно самій, окрім душевності, розвинути когнітивні й креативні якості. «Муза сама повинна стати Генієм. Але це не означає, що для цього їй потрібно відірватися від Генія-чоловіка. Це не означає емансипацію-боротьбу за Генія-жінку» [154, с. 73].

Розвиваючи думку Н. Хамітова, можна зробити висновок, що саме Муза-Творець, яка об'єднує в своєму внутрішньому світі духовне та душевне начала як вищі екзистенціальні прояви чоловічого та жіночого, здатна бути цілісною і зрілою як політичний лідер. Такою можна вважати, наприклад, Індіру Ганді.

Отже, саме Муза-Творець могла би стати плідним політичним лідером, здатним до конструктивної комунікації, консенсусу і діалогу зі своєю командою, народом, країною.

Але вона не повинна бути самотньою. Її єдність з коханим чоловіком у співтворчості дає їй силу і натхнення, тому вона здатна робити адекватні зважені рішення, не лише дослухатися до здорового глузду, а піднятися до вершин духу, використовувати і субординативні, і координативні методи управління і переконання.

Отже, саме біофільний політичний лідер з задатками героїзму, геніальності і, навіть, святості здатний ставати справжнім, а не формальним лідером нації та виводити країну на світовий рівень. При цьому стать цього лідера в сучасному світі не має значення, все залежить від *якостей його особистості*.

Інша справа, що такий лідер повинен бути здатним до гендерного партнерства з представниками іншої статі – і в політиці, і за її межами.

Зрештою, це відкриває для нього особливий потенціал харизми. Розглянемо це докладніше в наступному розділі.

Висновки до другого розділу

Демократичний стиль політичного лідерства передбачає необхідність виявлення керівником поваги до честі і гідності як прихильників, так і опонентів. Сутнісними ознаками демократичного стилю у політичному лідерстві є здатність керівників до високого рівня публічної комунікації, значні організаторські здібності, наявність політичної майстерності і здатності до політичного передбачення, високий рівень когнітивних здібностей та емоційної стійкості, а, головне, здатність до вибудовування партнерських стосунків.

Особистість у демократичному стилі лідерства має орієнтуватись на конструктивний діалог, встановлення ефективної взаємодії з іншими людьми, здатність до емпатії, розуміння і сприйняття позиції Іншого. Усі ці характеристики уповні втілюються в феномені асертивності демократичного лідера – здатності відстоювати власну точку зору, не принижуючи гідності Іншого.

Саме асертивність втілює можливості політичного лідера до прогнозованої, впевненої, конструктивної поведінки, яка дозволяє виявляти сміливість, рішучість, волю, ентузіазм, схильність до переконання, благородство і справедливість у площині досягнення суспільно значущих цілей.

Авторитарне політичне лідерство на противагу демократичному стилю, означає жорстку організацію соціальної системи, якою керує лідер, дотримання у її межах суворой дисципліни для максимальної концентрації матеріальних і духовних ресурсів.

Авторитарний стиль лідерства формується за умови наявності у керівника і його прихильників біполярного сприйняття взаємодії зі світом – поділу інших людей або соціальних спільнот на слабких і сильних.

Авторитарний стиль політичного лідерства передбачає діловий, лаконічний і прямолінійним тон наказів керівника, дистанціювання авторитарного лідера навіть від найближчого оточення. Для нього властива інформаційна замкненість авторитарного кола лідерства та монопольна влада лідера щодо прийняття важливих рішень.

З одного боку, такий спосіб організації влади затребуваний у критичні періоди розвитку соціальних систем. З другого боку, авторитарний стиль лідерства продукує в людині відчуття тривоги, апатії як основи її здатності виявляти конформізм щодо сильнішої особистості. Авторитаризм процвітає там, де в індивідуальній і суспільній свідомості домінує фаталізм та визнання залежності людського життя від зовнішніх сил, природних або соціальних.

Водночас авторитарний стиль лідерства і організації управління властивий для тих соціальних спільнот, в яких наявні орієнтації на репресивність і саморепресивність, агресію, схильність до стереотипізації дійсності. Для утвердження авторитарного стилю лідерства сприятливою є й ситуація відсутності критичного мислення у більшості громадян, їх схильність до мислення простими і «зручними» стереотипами і шаблонами.

На противагу цьому виховання самостійного креативного мислення, насамперед у молодого покоління, призводить до зростання рівня вимогливості соціуму у ставленні до діяльності потенційних лідерів.

Може трансформуватися авторитарне політичне лідерство у тоталітарне. Найбільш чітко атрибутивні риси тоталітарного лідерства проявилися у межах нацистського і комуністичного режимів минулого століття, становлення яких припадає на періоди глибоких політичних та соціально-економічних криз. В умовах масового безробіття, загрози голоду і навіть фізичного знищення, більшість людей прагне долучитись до великої

спільноти, великої нації, пролетаріату як провідного класу світової революції.

Основою для становлення тоталітарного стилю управління є формування позакласового суспільства (Т. Адорно, Х. Аренд, Е. Фромм), де особистість перетворюється у звичайну, «нормальну» людину, здатну думати лише про своє виживання у ворожому і жорсткому соціальному середовищі.

На феномені вождізму базується тоталітарний стиль політичного лідерства. У тоталітарному суспільстві у підтримці вождя виявляються не стільки раціональні, скільки ірраціональні мотиви. Актуалізація емоційної, чуттєвої складової підтримки вождя зростає у періоди соціально-економічних криз, громадянських конфліктів, воєн, стихійних лих і катаклізмів.

Незважаючи на волюнтаризм тоталітарного політичного лідера і «культ його особи», які поєднані з жорстким примусом й тотальним страхом, вождізм можливий лише за умови широкої підтримки мас. Він значно більше залежить від визнання і волі мас, ніж вони від нього. Без мас тоталітарний вождь залишається лише фікцією.

Тотальною мілітаризацією суспільства супроводжується вождізм. Більше того, тоталітарні суспільства постійно перебувають у стані зовнішніх або внутрішніх воєн. Внутрішні війни ініціюються вождями і супроводжуються репресіями проти інакомислячих та «ворогів народу». У такій системі соціальної організації концентраційні табори стають засобом залякування і підтримання жорсткого порядку, засобом знецінення людського життя, переконання людини в абсолютній непотрібності її життя поза межами тотальної соціальної необхідності.

У його демократичному розумінні лідерство може лише зашкодити авторитарним і тоталітарним системам, адже лідер як носій активної інноваційної творчої й співтворчої позиції спроможний порушити їх цілісність. Неформальне лідерство у таких системах розглядається як аномалія, яка жорстко піддається репресіям, позаяк лідерство у тоталітарних

режимах має бути унормованим, відповідати канонам жорсткої соціальної регуляції.

Світоглядні цінності політичного лідера задають стратегії розвитку його особистості і, відповідно, стратегії розвитку соціуму. З іншого боку, стратегії особистості, які зумовлюють її діяльність, формують цінності. В методологічних координатах метаантропології можна виділити базові стратегії людського буття – безпеки, влади, свободи, любові та єдності свободи і любові і відповідні їм цінності.

При домінуванні цінності безпеки в бутті політичного лідера, він не налаштований на стратегічний розвиток країни, здатний думати лише про тактичні, сьогоденні, поточні справи. Більше того, серед політичних лідерів, головною цінністю яких стає безпека, буде багато тих, хто сприймає політичну діяльність як спосіб прискореного збагачення.

Такий політик може бути схильний до корупції, він не здатний мислити глобально і конструктивно. Маючи несамостійний, нетворчий світогляд, він не здатен стратегічно моделювати, аналізувати, порівнювати. Він зациклений на собі і своєму збагаченні, а страх бідності гальмує його відкритість до Іншого та інших.

В бутті політичного лідера, домінуючою цінністю якого є влада, зазвичай існує позасвідоме бажання суперкомпенсувати свій комплекс неповноцінності. Людина, яка має певні вади і прагне подолати їх, розвиваючи сильні сторони своєї особистості та досягаючи успіху, не завжди буде деструктивною. Подібна суперкомпенсація, якщо людина зациклена на цінності влади, стає руйнівною і для неї, і для суспільства. Особливо це стосується політичних лідерів, які в своїх бажаннях все більшої влади і слави тяжіють до авторитарності і, навіть, до тоталітаризму.

Зазвичай політик, що має цінність влади в пріоритеті, налаштований на помсту, знаходить «ворогів народу», тисне, карає і принижує. Влада для нього є метою і вищим сенсом життя, свобода і любов – засобом її збільшення.

Він не стає плідним для своєї країни, бо зациклений на своїх образах і не зацікавлений у змінах, які можуть бути перешкодою для наростання його влади. Вищий життєвий принцип для нього – субординація і авторитарність, він робить все, щоб підтримати і зміцнити авторитаризм, а це, в свою чергу, відсторонює його від потреб людей, які від нього залежать.

Політик, що прагне до влади заради влади, частіше перетворюється в ката, а роль жертви виконує його власний народ. Такий симбіотичний зв'язок – політичний лідер, одержимий владою, і народ, – в кризових випадках призводить до тоталітаризму, де повністю згасає свобода і спотворюється любов. В результаті країну чекає низка криз, а політик з надцінністю влади залишається самотнім і непотрібним, а іноді вигнаним чи покараним своїм же народом.

Цінність свободи в бутті політичного лідера є дуже актуальною і значущою. Свобода обіцяє політичному лідеру можливість реалізувати свої цілі і завдання, виконати все, що він обіцяв своїм виборцям, зробити країну розвинутою і цивілізованою.

Але дуже часто свобода без любові та творчості стає свавіллям, коли політик забуває про відповідальність. Саме така свобода-свавілля – це прагнення до неусвідомлених і неплідних цілей, що насправді руйнує свободу.

Цінність любові дає політику відкритість і здатність виходити за межі буденності, але любов недостатня умова конструктивності політика. Любов як єдина домінуюча цінність, без свободи, робить політика жертвою, яка притягує насильство, і носієм цього насильства може стати сам народ.

А інколи сам політик від «великої любові» породжує авторитарну, а то й і тоталітарну систему, в якій заперечується цінність свободи для власного народу; тоді політичний лідер може ставати катом.

Об'єднання цінностей свободи і любові в бутті політика, – це не лише цілеспрямованість, прагнення за межі буденності і здатність до творчості, а й

здатність до любові, яка включає в себе розуміння, толерантність та співтворчість.

Ціннісна гармонія свободи і любові дає політичному лідеру таку цілісність і конструктивність, яка робить його діяльність мудрою і людяною, що позитивно впливає на розвиток соціуму. При цьому безпека і влада стають засобом, а свобода і любов – вищою метою політичного лідера.

Прийняття цінностей любові і свободи в їх гармонійній цілісності не тільки дають політичному лідеру гідну самореалізацію, а й відкривають можливість плідного й гуманістичного розвитку всього суспільства. Прийняття ж цінностей безпеки і влади примушує і політичного лідера, і членів його спільноти жити одним днем без розвитку і справжньої самореалізації.

В світоглядному й методологічному річищі Х. Отрегі-і-Гассета можна зробити висновок, що конструктивний політичний лідер – це шляхетна людина, якою буде пишатися народ, вчинки якої є красивими і зваженими, світогляд якої критичний, самостійний, цілісний та гуманістичний, а деструктивний політичний лідер – «людина маси», яка схильна до популізму і не здатна зробити нічого конструктивного ані для свого народу, ані для своєї держави.

З позицій Е. Фромма плідність політичного лідера породжується його установкою на творчу діяльність за умови її моральності, прийняття відповідальності за її наслідки та здатності до партнерства. Це гуманістичний і демократичний політичний лідер.

Якщо політичний лідер боїться відповідальності за себе і за інших, він не зможе керувати країною, захищати її інтереси в світі; якщо ж він відкидає партнерство й співтворчість, він доведе країну до масштабної кризи. Найбільш деструктивним постає політичний лідер з експлуататорською орієнтацією характеру, який ставиться до людей як до об'єктів, зневажаючи їх свободу, – інші цікаві йому лише до тих пір, поки здатні щось давати –

ідеї, емоції, любов, підтримку. Саме такий лідер схильний до авторитаризму і тоталітаризму.

Ідея біофільної та некрофільної орієнтацій Е. Фромма, дає можливість зробити висновок, що політичний лідер з некрофільною орієнтацією штовхає країну до деструкції, деградації, війн. Якщо некрофільний лідер піднімається на вершини політичної влади, він робить народ рабом своєї безмежної волі до влади. Це, в свою чергу, відкидає розвиток країни на десятиріччя назад.

Політичний лідер з біофільною орієнтацією є конструктивним для будь-якої країни, він створює в політикумі та суспільстві гуманістичну і демократичну атмосферу самореалізації, творчості й співтворчості, що дає країні сміливо й інноваційно йти в майбутнє.

В контексті проблеми гендерних типів політичних лідерів евристично плідним є звернення до типології людей туги і людей нудьги, яку пропонує Н. Хамітов.

Якщо чоловік нудьги екзистенціального типу «Обиватель», в якого воля до самозбереження домінує над всіма іншими прагненнями, стане політичним лідером, головною його цінністю буде цінність безпеки. Тому основним мотивом такого політика стає мотив самозбереження, – він налаштований на накопичення влади та ресурсів заради себе і свого роду.

Домінантними цінностями чоловіка-політика типу «Господар» є безпека і влада, в спокійні часи країни це зумовлює його адекватність, проте в критичних ситуаціях суспільного розвитку він може ставати неадекватним і навіть деструктивним – «Господар» орієнтований на владу заради безпеки та безпеку заради влади, замкненість на цих цінностях пригнічує його креативність, а тому не сприяє виходу з економічних і політичних криз.

У політичного лідера, який описується когнітивною метафорою «Володар», воля до влади беззаперечно домінує над волею до самозбереження й продовження роду.

Саме влада для політика-Володаря є найвищою цінністю. Такий політик орієнтований на отримання все більшої влади через привласнення свободи

інших, що кінець кінцем веде його до відчуження від людей, а тому до самотності та відчаю. Це може призводити до глибокої неадекватності такого політика в кризових ситуаціях.

Для створення типології чоловіків-політиків на основі ідей «чоловіків туги» продуктивними є когнітивні метафори «Герой», «Святий» та «Геній», які відображають відповідні типи.

«Герой» – чоловік туги, який здатний на подвиги, що принципово змінюють життя інших. Це робить його гранично продуктивним в кризових ситуаціях. Головною цінністю політичного лідера типу «Герой» є свобода, яка часто відірвана від любові і може ставати свавіллям.

Політик, який описується когнітивною метафорою «Святий» – це чоловік туги, який живе заради любові та милосердя. Якщо він стає політичним лідером, його головною стратегією і цінністю є любов, що сприяє розвитку гуманізму у політикумі й суспільстві.

При всіх позитивних наслідках цього, така орієнтація може виривати політичного лідера з реалій життя, робити об'єктом маніпуляцій. Любов, яка відірвана від свободи й активної творчої трансформації життя, перетворюється у жертвність, що не завжди є продуктивною.

В кризових ситуаціях доволі конструктивним є політичний лідер, буття якого можна описати когнітивною метафорою «Геній»; його головною цінністю постає єдність свободи і любові, він об'єднує адекватність і аутентичність в своєму бутті і має критичний, самостійний, творчий, цілісний і системний світогляд, а тому здатний зробити свою країну суб'єктом на світовій політичній арені, гуманізувати суспільство і досягти сталого економічного, політичного й духовно-культурного зростання. Інша справа, що для конструктивних звершень в країні такому політичному лідеру-чоловіку потрібен також потенціал героїзму і святості, який, зрештою, може бути присутній у членів його команди.

Осягаючи екзистенціальні типи жінок нудьги, що виражаються когнітивними метафорами «Самиця» і «Повія», у контексті політичного

лідерства можна зробити висновок, що вони не тільки не є конструктивними, а й виступають доволі деструктивними.

Жінка-політик типу «Самиця» не здатна до стратегічного мислення і справжнього партнерства з політиками-чоловіками; жінка-політик типу «Повія» занадто егоцентрична, нарцисична і схильна до явних маніпуляцій чоловіками-політиками, в тому числі з використанням сексуальності.

Жінки туги поділяються на два екзистенціальні типи: «Гетера» і «Муза», які націлені на самореалізацію поруч з непересічними героїчними або творчими чоловіками.

Якщо розглядати можливість буття жінки туги типу «Гетера» в якості політика, то така жінка могла би бути відносно конструктивним лідером, організуючи й надихаючи чоловіків-політиків героїчного типу і створюючи з ними достатньо сильну владну команду. Проте нестача душевності у «Гетери» може призвести до постійних криз цієї команди.

«Муза» як екзистенціальний тип жінки туги може сама не бути політичним лідером, але глибинно надихати політика-чоловіка піднятися над стихією волі до влади, стати творцем і змінити саму парадигму політичного лідерства в ту чи іншу епоху. Жінка-Муза в політиці разом з чоловіком-президентом може створити цілісну пару, в якій виступає першою леді країни.

Спираючись на ідеї Н. Хамітова, можна зробити висновок, що жінка, буття якої виражаємо когнітивною метафорою «Муза-Творець», не просто надихає чоловіка, а й сама самореалізується у суспільстві, об'єднує в своєму внутрішньому світі духовне та душевне начала як вищі екзистенціальні прояви чоловічого та жіночого, здатна бути цілісною і зрілою як політичний лідер.

Така жінка може стати політиком, здатним до конструктивної комунікації, консенсусу і діалогу зі своєю командою, народом, країною. Але вона не повинна бути самотньою. Її єдність з коханим чоловіком у співтворчості дає їй силу і натхнення, тому вона здатна приймати адекватні

зважені рішення, не лише дослухатися до здорового глузду, а піднятися до вершин духу, використовувати і субординативні, і координативні методи управління і переконання.

Підводячи загальні підсумки розділу, можна стверджувати, що саме біофільний політичний лідер з задатками героїзму, геніальності і, навіть, святості здатний ставати справжнім, а не формальним лідером нації та виводити країну на світовий рівень. При цьому стать цього лідера в сучасному світі не має значення, все залежить від якостей його особистості. Інша справа, що такий лідер повинен бути здатним до гендерного партнерства з представниками іншої статі – і в політиці, і за її межами.

РОЗДІЛ 3.

ГЕНДЕРНІ СТРАТЕГІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА І ПРОБЛЕМА ХАРИЗМИ

3.1. Гендерні стратегії політичного лідерства

Панівна роль чоловічого начала в політичному лідерстві багато віків є самоочевидною. С. Крилова пише: «Патріархальна епоха, яка обмежила буття жінки кухнею, дітьми та церквою, прямує до самозаперечення – вона переповнена внутрішніми суперечностями» [69, с. 263].

Але останнім часом значення жінки й жіночого начала в політичному житті стає все більш значущим. Можна припустити, що саме жінка здатна внести в політику гармонію та партнерство, адже жінки готові до своєрідних «горизонтальних», координативних стосунків.

Проблема жіночого політичного лідерства є достатньо актуальною в останні тридцять років. Значущість цієї проблеми пояснюється розвитком демократії у світі і виходом жінки на суспільну арену. Стратегії і стилі авторитарного, тоталітарного та демократичного політичного лідерства чоловіків вже добре відомі людству, вони призвели до низки криз, тому в різних країнах виникає надія на політиків-жінок, що можуть змінити ситуацію.

Так, В. Горбатенко зауважує, що «жінки мають особливі інтереси і свою природу, можуть змінити характер всієї політичної влади в країні» [46, с. 50]. Погоджуючись, можна додати, що завдяки своїй гнучкості і толерантності, здатності до координативного, а не субординативного управління, жінка може радикально змінити атмосферу в суспільстві.

С. Крилова співвідносить таке управління з соціальним партнерством. Дослідниця пише, що в соціальному партнерстві координативне управління є

конструктивною формою взаємодії не лише особистостей, а й соціальних груп [69, с. 421].

Міркуючи про субординативне і координативне спілкування, С. Крилова зазначає, що для здійснення такої форми соціального партнерства у особистості повинна бути присутня не лише відповідальність, а й її відкритість та діалогічність. Вона повинна знайти можливості виходу за межі авторитарної і субординативної комунікації, де одна людина володіє іншою і її пригнічує. Необхідно прийти до координативної взаємодії, де відбувається співтворчість і співпраця в рамках соціальної взаємодії та партнерства не за принципом маніпуляції, а за принципом актуалізації відносин і досягнення соціального успіху за умови спілкування особистість-особистість, а не об'єкт-об'єкт [69, с. 259].

Але координативне спілкування повинне стати дійсним, а не формальним. С. Крилова зазначає: «Дійсне соціальне партнерство передбачає красу відносин між особистостями та соціальними групами, формальне означає владну маніпуляцію, яка у формі популізму, наче маска, прикриває індивідуальний чи груповий егоїзм, де політична й економічна “еліта” діє заради своїх прагматичних інтересів, відірваних від інтересів усього суспільства» [69, с. 254-255].

Проте дуже часто лідер комунікує формально, не долучаючи свою мудрість і людяність. Формальність призводить до субординації і перекреслює координацію в спілкуванні.

Дійсність координації в спілкуванні веде до конструктивних результатів і успіху.

Саме такою особистістю, з прагненням до дійсної координативної взаємодії, на нашу думку, і може стати жінка-лідер, яка здатна гуманізувати характер політичної влади в соціумі.

Міркуючи про ролі жінок у політиці, В. Ярошенко пише, що є певне розуміння місії жінки в політиці, – це сімейний і соціальний напрямки [178, с. 25]. Закріплюючи одноосібну відповідальність за негаразди в цій сфері за

жінками, останні оголосили чоловіків нездатними вирішувати питання через їхню природу [178, с. 25].

Визнаючи, «що соціальна орієнтованість жіночої політики доводиться світовим досвідом жіночого представництва» [178, с. 25], дослідниця все ж ставить питання про більш широкі можливості жінки як політичного лідера.

Розвиваючи такий підхід, слід підкреслити, що саме жінка здатна вирішувати питання, пов'язані з соціальною політикою, адже вона сприймає соціально незахищені верстви населення, як своїх власних дітей, яким необхідна допомога, і це завжди буде її пріоритетним завданням.

Справжня місія жінки в політиці – відстоювання інтересів дітей, людей похилого віку, інвалідів і хворих. З іншого боку, політичні лідери-жінки здатні вирішувати й інші питання – освіти, науки, військової справи, міжнародних відносин.

Вивчаючи різні концепції і практику жіночого політичного лідерства, В. Ярошенко робить висновок, що жінки проявляють більшу толерантність у спілкуванні, прагнуть до доброзичливої атмосфери, обирають компроміс, а не конфлікт, прагнуть до координації в прийнятті рішень, а не до субординації [178, с. 26].

З цим твердженням можна погодитися, враховуючи природу жінки, яка прагне до миру, а не до війни, налаштована на компроміс і демократичний стиль спілкування. І це пов'язане не лише з відсутністю тестостерону у крові, а впливає зі всієї екзистенції жінки, яка спрямована на душевність і емпатичність.

А. Чирикова зазначає, що жінка-керівник в управлінні робить акцент на стосунки між людьми в колективі. Її набагато більше, ніж чоловіка-керівника, хвилюють комунікативні аспекти відносин і позитивний клімат у спілкуванні.

Дослідниця влучно зазначає, що жіночий стиль управління більш лагідний, гнучкий, душевний, жінка більш адаптивна, налаштована на еволюційний розвиток, а не на революційний. Вона прагне до поступовості

розвитку подій, а не на миттєвості, її завданням є збереження позитивного морального клімату в групі [163, с. 83].

Можна погодитися з автором, що ці риси стосуються жінки-політика, яка хоче бути мудрою, позитивною, гнучкою і людяною.

Для деяких чоловіків політика – це боротьба за владу і славу, жінки в політиці ставляться до людей як до рідної родини, якій необхідно допомогти, це бажання нести відповідальність за свої слова та обіцянки [163, с. 83].

М. Ярошенко вірно зазначає, що жінки більш прагматично підходять до роботи, в них більше актуалізовано почуття обов'язку і відповідальності, ніж у чоловіків [178, с. 26].

При цьому політики-чоловіки намагаються іронічно поставитися до таких екзистенціально-психологічних особливостей жінок, наполягаючи, що вони знаходяться за межами політики.

М. Ярошенко пише, що такі особливості більше породжені стереотипами про домашню жінку і не дуже вдало переносяться на образ жінки-політика. Критика жіночого стилю в політиці акцентує увагу на негативних рисах, які іноді проявляються у жінки в буденному житті, а не в професії [178, с. 26].

В. Ярошенко зосереджує увагу на тому, що жінка акцентується не на досягнення у владі, а на піклування про інших, проявляє турботливість. Авторка зазначає, що жінки велику увагу приділяють питанням, що стосуються людей похилого віку, їх пенсіям, а також дітям, їх перебуванням у дитячих садочках. Це саме жіночий підхід, який відповідає материнській ролі жінки, яка постійно думає про інших, як про свою власну родину [178, с. 26].

Але часто такі жіночі якості, як цілеспрямованість, можливість досягти більш вагомих успіхів у набутті політичної влади, за думкою В. Ярошенко, гальмують політичну кар'єру жінки. Такі стратегії не дають жінці бути успішною в політичній реалізації, тому що вони невдало повторюють чоловічу лінію поведінки [178, с. 26].

Більшості жінок органічно притаманні емпатійність та душевність, тому їх призначення – у розвитку моралі в політиці. Можна погодитися з В. Ярошенко, яка зазначає спрямованість жінок до моральності у політичній діяльності.

Дослідниця пише, що моральна політика – це реалізація всього того, що прописується в програмних документах. Це праця не заради прагматичних інтересів, збагачення та слави, – це щире служіння ідеї, це прагнення не до влади, а пропозиція щодо принципів влади народу, це служіння справедливості, гідності людини, захист слабких, хворих і соціально незахищених людей, це боротьба зі злом [178, с. 26].

Моральна політика спрямована на гідну самореалізацію людини, як чоловіка, так і жінки, адже реалізована людина не тільки сама набуває свободу й успіх, а й робить вільною й успішною свою країну. Якщо жінка, спрямована на координативні й демократичні стосунки, реалізує свій лідерський політичний потенціал, вона сприяє самореалізації будь-якого громадянина своєї країни.

І. Грабовська з цього приводу об'єктивно аналізує головне питання жіночого лідерства у політиці як питання про відповідальність обох статей за свою державу та принципи, які сприяють гармонійній реалізації людини, незалежно від того це жінка чи чоловік [41, с. 51].

Дійсно, цивілізаційний розвиток сучасних країн відбувається передусім завдяки ефективній самореалізації людини. Можна погодитися з С. Пирожковим та Н. Хамітовим, що гідна самореалізація людини є головною метою цивілізаційного проєкту будь якої демократичної країни, в тому числі – України [102, с. 45 – 52].

При цьому непростим є питання поєднання реалізації жінки в сім'ї та професії. І. Грабовська пише, що проблема сучасних жінок не в тому, що вони усвідомили, що не можна реалізуватися в професії без жертвування інтересами родини і вміти плідно поєднувати кар'єру і дім.

Дослідниця вважає, що головна антропологічна проблема жінок, більше того, українських жінок, полягає в тому, що вони навіть не прагнуть бути особистостями, самореалізовуватися, будувати свої стратегії життя і сценарії долі, проявляти цілеспрямованість і амбіційність в професії, досягати успіхів і результатів. Суспільство їх в цьому підтримує, пропонуючи стереотипи про жертовність жінки, її вторинність, істинну жіночність, святість [41, с. 49].

І. Грабовська підкреслює, що проблеми у спілкуванні з чоловіком та дітьми бувають не лише у жінок, що мають успіх в кар'єрі, а й і у жінок, які цілковито віддають себе сім'ї. Дослідниця пише, що певні проблемні ситуації у взаємодії з дітьми та чоловіком бувають не лише у успішних жінок, що реалізуються. Конфліктні ситуації виникають і у жінок, які повністю присвятили себе родині [41, с. 50].

Вчена міркує про те, що кожна жінка, – робить чи не робить вона кар'єру, має певні проблеми у взаєминах з дітьми-підлітками і з чоловіками. І. Грабовська звертається до ЗМІ і запитує: чому вони, налякані фемінізмом, нічого не кажуть про руйнування традиційних цінностей? [41, с. 50].

Міркуючи далі, дослідниця показує діалектику традиції та інновації, перетікання одного в друге і переносить це на проблему гендерних ролей, які змінюються під впливом викликів часу: І Грабовська пише, що необхідно поважати традиції хоча б тому, що вони виступають гармонійною формою адаптації і об'єднання спільноти для самозбереження і продовження роду. Але необхідно не забувати про інновації, які здатні розвивати особистість і суспільство. Мудрим є адекватне поєднання традицій і інновацій, щоб не було застійних явищ і деградації суспільства, якому необхідно відповідати на глобальні виклики світу, який розвивається [41, с. 50].

Тому демократичне і відкрите суспільство планує зміни в питаннях гендеру і переосмислення значення гендерних ролей [41, с. 50].

Аналізуючи можливість і дійсність жіночого політичного лідерства, можна дійти висновку, що воно має стратегічні позитивні перспективи, але для цього потрібне єднання з чоловічим політичним лідерством. Саме

гендерне партнерство в політиці, яке поєднує найкращі прояви як жіночого, так і чоловічого політичного лідерства, може стати основою плідності такого лідерства для всіх громадян країни.

Дійсно, дуже важливо усвідомлювати, що чоловіки і жінки в політиці повинні вступати у гендерне партнерство, а не входити в антагоністичну конкуренцію за лідерство. При цьому гендерне партнерство у політиці можливе лише за умови виходу за межі сексизму у внутрішньому світі людини та відносинах між людьми у гармонійні відносини цілісних особистостей.

Проте гендерне партнерство здійснюється в сучасному світі з великими складнощами; і, одночасно, всі сфери життя, в тому числі політичного, потребують такого партнерства. Не можна не погодитися, що «ми живемо в епоху найвищого розвитку патріархальної цивілізації. Проте наша епоха є одночасно епохою її фундаментальної кризи. Це з трагічною красномовністю показали релігійні та політичні конфлікти на початку ХХІ століття і шляхи їх розв'язання» [148, с. 93].

Але у глибинах патріархальної цивілізації визрівають процеси її трансформації, однією з ознак яких є, на нашу думку, актуалізація толерантності – «органічної поваги до свободи Іншого» [148, с. 93].

Н. Хамітов вірно зазначає, що в сучасному світі все більше усвідомлюється потреба принципово нових толерантних стосунків «чоловічого та жіночого, які століттями розвивалися під домінантою чоловічого начала з його зневагою до толерантності як антитези влади і владності» [148, с. 93].

У світі глобальної економічної кризи й геополітичних та релігійних конфліктів, масштабних міграційних процесів «ми бачимо зворотну ситуацію: зневага до толерантності, яка традиційно вважалася жіночою рисою, в сучасних умовах руйнує владу» [148, с. 93-94].

Цілком можна погодитися, що «під тиском цих проблем філософія просто змушена “вбудовувати” аналіз чоловічого та жіночого у свою

структуру. Тому словосполучення “філософія статі” або “філософія статі та гендеру” сьогодні є цілком закономірними. Більше того, можна говорити про виділення філософії статі в окрему галузь філософських досліджень» [148, с. 94].

Розвиток філософії статі та гендеру відкриває зовсім нові горизонти для осмислення кризових процесів у сучасному світі і конструктивного політичного лідерства, здатного долати дані процеси [200, с. 40-48].

Проте доволі глибокі підсвідомі стереотипи щодо нерівності чоловічого та жіночого й неможливості гендерного партнерства в суспільному житті і у політиці зокрема продовжують розвиватися у світі – як східному, так і західному.

Причиною цьому є те, що у світовій культурі з моменту утвердження патріархату чоловіче і жіноче начала стали визначатися в якості духу та матерії. У Аристотеля ця тенденція набуває своїх виразних проявів і розвивається далі, пронизуючи різноманітні напрями філософії, релігії, мистецтва, а також практики повсякденності, а у світогляді О. Вейнінгера вона досягає свого логічного завершення [200, с. 40-48].

З ідеєю протистояння чоловічого як духу та жіночого як матерії можна посперечатися. В методологічних координатах андрогін-аналізу [150, с. 9-10] чоловіче та жіноче (фемінне та маскулінне) в їх екзистенціальних аспектах трактуються як духовність і душевність: під духовністю як екзистенціальною чоловічістю можна розуміти здатність до творчого пориву, до виходу за будь-які межі [155, с. 94].

Душевність постає екзистенціальним виявом жіночості, в річищі андрогін-аналізу вона осмислюється «як здатність до співчуття та любові» [150, с. 47-48].

Політичне лідерство – це таке лідерство, яке означає унікальні особистісні якості політика, спрямовані на те, щоб повести за собою суспільство і змінити життя людей на краще. Якими ж можуть бути гендерні стратегії політичного лідерства?

Для відповіді на це питання більш докладно звернемося до методології андрогін-аналізу в її соціокультурних аспектах [149], що дозволяє зробити висновки щодо конкретної типології гендерних стратегій політичного лідерства.

Як ми побачили вище, в андрогін-аналізі екзистенціальний вимір статі осмислюється як душевність (екзистенціальна жіночість) і духовність (екзистенціальна чоловічість). Духовність і душевність можуть входити у протиріччя чи бути у цілісності та єднанні. В результаті розвиваються конструктивні чи деструктивні стратегії як на особистісному рівні, так і на рівні стосунків особистостей [200, с. 40-48].

Для осмислення цього передусім лаконічно проаналізуємо еволюцію поняття “гендер” та етапи розвитку того напрямку думки, яку можна назвати гендерною антропологією.

В гендерній антропології Н. Хамітов виділяє три етапи. Цей різновид антропології першого етапу розвивається з кінця 70-х і до кінця 80-х ХХ століття. Н. Хамітов аналізує поняття гендеру в контексті соціальної статі. Тут простежується антитеза гендер-секс як протиставлення біологічної та соціальної статі. Важливою на цьому етапі розвитку гендерної антропології стає ідеологема гендерної рівності [148, с. 47].

Н. Хамітов вважає, що на другому етапі усвідомлюється багатоманітність гендерних проявів в соціокультурному просторі. Дослідник пише, що на другому етапі розвитку гендерної антропології феномен гендеру усвідомлюється в контексті антропокультурної та соціокультурної статі. Саме в цей період розвивається не лише гендерна соціологія або гендерна соціальна філософія, а актуалізується гендерна антропологія [148, с. 47-48].

Гендерна антропологія третього етапу, на думку Н. Хамітова, розвивається в кінці 90-х р. ХХ століття. Саме в цей час аналізуються гендерні ролі чоловіка і жінки. Важливою є думка про те, що гендерні ролі чоловіка і жінки обґрунтовуються не лише соціокультурними стереотипами, а і своєю екзистенціальною вкоріненістю [148, с. 48].

Не можна не погодитися з позицією Н. Хамітова, що деякі інтелектуали плутають гендерні архетипи зі стереотипами [148, с. 48-49]. Філософ пише, що саме на третьому етапі розвитку гендерної антропології критикується феномен унісексу, бо його теорія і практика стає неможливою для продовження людського роду [148, с. 49].

Можна погодитися, що в третій період в українській філософській антропології XXI століття гендерна антропологія базується на проєкті метаантропології, яка описує три виміри буття людини та три типи світогляду: буденний, особистісний та філософський [148, с. 49].

Н. Хамітов вірно зазначає, що «в результаті сама проблема гендеру зазнає деконструкції і перестає бути її єдиним епіцентром» [148, с. 49].

В результаті виникає філософія статі, яка в дослідженнях українських вчених передусім аналізує стать як екзистенціальний феномен, включаючи вивчення психологічних і соціокультурних аспектів. [148, с. 49].

Сьогодні надзвичайно евристично продуктивним є концепт андрогінізму, який відображує екзистенціальну гармонію чоловічого та жіночого начал. Поняття “андрогін” в античній філософії ввів Платон, в діалозі “Бенкет”, де він описав міф про андрогінів – істот, які об’єднують в собі чоловічі та жіночі риси, які своєю силою викликали страх і опасіння у олімпійських богів [148, с. 105].

Отже, у філософії Платона андрогінізм є об’єднання в цілісність двох половинок, що дає людству можливість бути богоподібними. Розвиваючи ці думки, М. Бердяєв характеризує андрогінну цілісність як творчу взаємодію чоловіка та жінки [148, с. 106].

С. Бем пропонує поняття “андрогінія” як важливу характеристику особистості; це означає важливий «акцент у розумінні андрогінізму – не просто як взаємодії чоловіка та жінки у любові, а й стану особистості, що гармонійно поєднує чоловічість та жіночість» [148, с. 106]. Ця ідея дозволяє обґрунтувати думку не лише соціальної, а й психологічної рівності чоловіка

та жінки, а їх партнерства на цих рівнях, яке може бути визначене метафорою “краса стосунків” [70].

В андрогін-аналізі Н. Хамітова та С. Крилової на основі окреслених підходів робиться важливий висновок: «андрогінізм не є тільки зовнішній або тільки внутрішній феномен... Андрогінізм – це стратегія поєднання духовного та душевного первнів особистості – екзистенціальної чоловічості та жіночості, що приводить до їх взаємного зростання та гармонізації як у межах особистості, так і у стосунках між особистостями» [148, с. 106].

Спробуємо порівняти андрогінізм з іншими стратегіями поєднання екзистенціальної чоловічості та жіночості, і на цій основі звернемося до проблеми сучасного політичного лідерства. З позицій андрогін-аналізу екзистенціальна чоловічість і екзистенціальна жіночість здатні взаємодіяти як конструктивно, так і деструктивно. Як ми побачили у першому розділі нашого дослідження, на цій основі виділяються три фундаментальні стратегії їх відносин «у внутрішньому світі особистості і у відносинах між особистостями» [148, с. 116].

Нагадаємо, що перша стратегія визначається як екзистенціальний сексизм. Н. Хамітов зазначає: «В даному випадку поняття “сексизм” використовується у більш широкому контексті, ніж у традиційних гендерних дослідженнях. Це не просто спосіб владного ставлення до представника іншої статі. Сексизм – це спосіб владного ставлення до самого себе, точніше, до фемінних чи маскулінних виявів свого Я, і вже через це – до Іншого» [148, с. 116]. Н. Хамітов осмислює екзистенціальний сексизм як пригнічення особистості і можливості її зростання й реалізації, в тому числі і у політичній сфері.

Н. Хамітов показує, що всупереч стереотипам, стратегія сексизму в наш час доволі розвинута *саме у жінок*: «На сьогоднішній день вельми типовою є ситуація, коли під тиском зовнішніх обставин жінка розвиває в собі домінуючі чоловічі риси за рахунок жіночості й душевності. В результаті вона досягає соціального успіху (що дає безпеку та рівень життя), але втрачає

екзистенціальну рівновагу й повноту життя» [148, с. 118]. Вона стає самотньою і вийти за межі самотності можна шляхом корекції внутрішньої чоловічості та жіночості у напрямку їх гармонізації [148, с. 118].

Стратегію екзистенціального сексизму можна побачити у постатях політиків, які роблять акцент на своїй маскулінності чи фемінності. Акцент на мужності домінує; у більшості випадків маємо мужню жінку-політика чи мужнього чоловіка-політика з такими особистісними характеристиками: активні, агресивні, тверді, авантюристичні, цілеспрямовані, вольові, стратегічні.

При цьому пригнічені такі риси, як м'якість, ніжність, душевність, гнучкість. Такий одномірний політик досягає тимчасових успіхів, але ціна їх буває доволі високою через нестачу емпатії та людяності; рано чи пізно він втрачає довіру своїх виборців.

Друга гендерна стратегія в контексті андрогін-аналізу визначається як стратегія екзистенціального гермафродитизму, яку можна визначити як «придушення чоловічості та жіночості людини заради адаптації» [148, с. 117]. В результаті на глибинному рівні і маємо окреслений нами ще у першому розділі свідомий, позасвідомий чи напівусвідомлений процес деградації духовності і душевності в бутті як чоловіка, так і жінки [148, с. 118].

Н. Хамітов зазначає, що особистість або спільнота з такою стратегією відкидає розвиток заради завершеності та безпеки. «В результаті справедливості у своїй відчуженості від ціннісно-буттєвого простору свободи і любові, деформується і втрачає зв'язок з людяністю» [148, с. 119].

Показово, що для людини зі стратегією екзистенціального гермафродитизму притаманна амбівалентність і неоднозначність.

З одного боку, вона може проявляти себе пасивно, з іншого боку – агресивно, коли стає фанатиком чи лідером фанатиків, і в неї розвиваються інтелектуальні здібності, воля і натхнення. Серед політиків є багато

прикладів тих, для кого притаманна стратегія агресивного екзистенціального гермафродитизму [148, с. 117].

Політичний лідер, що виявляє стратегією екзистенціального гермафродитизму, особистісно замикається, адже чоловіче та жіноче начала в його внутрішньому світі гальмують розвиток одне одного.

В результаті в сучасності бачимо агресивного політичного лідера або політичного лідера з тенденціями абсурдизму, незалежно від того, чоловік він чи жінка.

Третя стратегія взаємодії чоловічого та жіночого в андрогін-аналізі, як ми побачили вище, визначається як екзистенціальний андрогінізм. Не можна не погодитися, що екзистенціальний андрогінізм є «...гармонія, яка породжує внутрішню свободу і приводить людину до поєднання креативної й успішної соціальної реалізації та любові» [148, с. 121].

Політичний лідер, що обрав стратегію андрогінізму, гармонійно об'єднує чоловічі та жіночі риси в своїй особистості. З одного боку, цей політик сильний, цілеспрямований, активний, вольовий, стратегічний, з іншого боку, він здатний проявити м'якість, тактовність, людяність і душевність. І це однаковою мірою стосується як політичного лідера-чоловіка, так і політичного лідера-жінки.

Саме такий політичний лідер здатний гармонізувати суспільство і привести його до консенсусу в складні моменти існування.

Вказану тріадичну модель конструктивних і деструктивних стратегій політичного лідерства можна доповнити бінарною моделлю З. Фрейда, який пропонує два базові потяги людини: потяг до життя (потяг до Еросу) та потяг до смерті (потяг до Танатосу).

Якщо застосувати і цю методологію до предмету нашого дослідження, можна зробити висновок, що є політики, які позасвідомо прагнуть до смерті. Їх буття фанатичне та абсурдне, вони тяжіють до руйнування, знецінення Іншого, ставлення до Іншого як до об'єкту; можна припустити, що це

частково лідери зі стратегією екзистенціального сексизму і частіше зі стратегією екзистенціального гермафродитизму.

Політичні лідери, що прагнуть до Еросу, здатні будувати, розвивати, творити, налаштовані на толерантність, що є характеристикою цілісної андрогінної особистості, налаштованої на гендерне партнерство і партнерство взагалі.

Також бінарну модель осмислення конструктивності й деструктивності людини, в тому числі й політичного лідера, як ми побачили вище, пропонує Е. Фромм. Розвиваючи ідеї З. Фрейда, він використовує опозицію «некрофілія – біофілія» [140]. Тепер ми можемо сказати, що некрофільний політичний лідер, який прагне до війни, смерті, страждання породжений екзистенціальним сексизмом своєї особистості, а в крайніх своїх межах – екзистенціальним гермафродитизмом, який деформує у людини прояви емпатії і людяності, спотворює духовність.

Некрофільність, за Е. Фроммом, проявляється вже в дитинстві й доволі часто завершується лише у глибокій старості. В координатах андрогін-аналізу закономірним є висновок, що екзистенціальний сексизм і екзистенціальний гермафродитизм, які постають детермінантами деструктивності й некрофільності, можуть супроводжувати політичного лідера все життя.

Проте завжди є можливість звільнення від них, через розвиток духовно-душевної цілісності політичного лідера – стратегії андрогінізму, яка породжує справжню біофілію.

При цьому можна припустити, що політик зі стратегією екзистенціального сексизму може виглядати біофільним і навіть до певної межі бути ним, проте в граничних ситуаціях розвитку країни його біофілія може переходити у деструктивність і навіть у некрофільність – через зневагу до особистості Іншого через зацикленості на гендерних стереотипах.

Якщо ж політичний лідер – незалежно від статі – спрямований до толерантності, любові, творчості і співтворчості, це можна розуміти як вияв

андрогінності або, принаймні, тенденцію до неї. Саме це породжує безумовність, стабільність і глибину його конструктивності і біофільної орієнтації.

3.2. Харизма політичного лідера: конструктивні та деструктивні прояви

Проблема харизми завжди була значущою в політиці, особливо в кризові моменти розвитку тієї чи іншої країни. Особливо актуальним є питання харизми політичного лідера нації, адже його деструктивна або конструктивна поведінка значно посилюється в залежності від рівня і резонансу харизми, що може визначати долі цілих країн.

У чому специфіка харизми політичного лідера? Які деструктивні і конструктивні прояви політика-харизматика? Як пов'язана харизма з гендерними вимірами політичного лідера? Відповіді на ці питання становлять мету підрозділу.

Почнемо з останнього. Очевидно припустити, що харизма політичного лідера безпосередньо пов'язана з його гендерними проявами. Так, фемінні жінки, а також маскулінні чоловіки будуть найбільш харизматичними політичними лідерами. Якщо ж ми осмислюємо питання конструктивності і деструктивності маскулінного або фемінного харизматика, то пошук відповідей на нього є доволі складним.

Перш, ніж знайти і аргументувати ці відповіді, необхідно усвідомити, в чому суть харизми, і як вона проявляється в бутті людини?

Хотілося б погодитися з визначенням харизми, яку дав М. Вебер у роботі «Політика як покликання і професія». Він визначає її як «авторитет небуденного особистого дару» [30]. У цьому визначенні ми ясно бачимо, що харизма в трактуванні М. Вебера завжди прив'язана до особистості, і вона завжди знаходиться за межами буденності [50]. Проте яким чином носій харизми може впливати на навколишній буденний світ?

Відповідь на це питання ми можемо знайти в згаданому вище метаантропологічному підході українського філософа Н. Хамітова, який в своїх методологічних кординатах розвиває розуміння харизми у М. Вебера. Н. Хамітов зазначає, що «харизма – здатність особистості глибоко впливати на інших особистостей, виступаючи для них в образі героя, святого або генія» [155, с. 391-392.].

Тут ми бачимо, що харизма, яка знаходиться за межами буденності, здатна впливати на буденність, і цей вплив відбувається у три способи: через героїзм, святість або геніальність – граничні та метаграничні прояви людського [50].

Ми можемо припустити, що харизма політика, ймовірно, найбільш органічно проявляється у вигляді героїзму, проте можливе приєднання до героїзму граничних творчих здібностей – геніальності, або граничної емпатії, співчуття і розуміння Іншого – святості. В координатах методології метаантропології Н. Хамітова це називається шляхом «Надлюдини» [147, с. 262-265] і «Металюдини» [147, с. 265-266]. Ми можемо припустити, що будь-який політичний лідер, – якщо це дійсно лідер, – в тій чи іншій мірі володіє харизмою. Однак харизма, проявлена на рівні героїзму, тим більше з'єданого з геніальністю або святістю, – дуже рідкісне явище в людському бутті. Але саме такого роду харизма політичного лідера необхідна в моменти кризових випробувань тієї чи іншої країни [50].

З іншого боку, слід констатувати, що харизма в усіх її проявах перестає бути якимось ззовні даним доленосним даром, який не залежить від волі, свободи і діяльності людини.

Будь-хто з нас, хто прагне робити вчинки, які конструктивно виведуть за межі проблемності, здатен набути мудрість, сміливість, мужність, придбати певну зрілість і цілісність, а тому може впливати на інших, актуалізуючи в собі харизму.

І тут надзвичайно важливо розділяти поняття «цілісність», «цілісність» і «цілеспрямованість». Їх відмінність добре показала С. Крилова [70].

«Цілісність буття людини, – пише дослідниця, – категорія метаантропології, що означає відповідність людини своїй природі переважно в буденному вимірі її буття» [72, с. 396]. Тоді як «цілеспрямованість буття людини... виражає спрямованість і діяльну активність людини» [73, с. 393] і проявляється в першу чергу в граничному бутті людини, яке породжується волями до пізнання та творчості і волею до влади [73, с. 393].

Можна погодитися з С. Криловою, що є певний діалектичний зв'язок понять “цільність” та “цілеспрямованість”. В граничному бутті розвивається своєрідна цільність, а в буденності – певна цілеспрямованість [73, с. 393].

В буденному і граничному бутті людини все ж є домінанта цільності і цілеспрямованості. І, нарешті, цілісність, з точки зору дослідниці, є феномен метаграничного буття людини. Ця категорія «виражає єдність сутності та існування людини, цільності і цілеспрямованості його буття, гармонію особистості і світу» [74, с. 394.].

Роблячи висновок на основі цих визначень, можна сказати, що якщо цільність і цілеспрямованість – це характеристика особистостей, які приймають політичного лідера і йдуть за ним, то цілісність відображує буття самого харизматичного політичного лідера.

Повернемося до питання про особистісний прояв харизми. Не можна не погодитися з Н. Хамітовим, що «людина з харизмою розкриває свій потенціал, стаючи харизматичним лідером» [155, с. 391].

Коли це можливо? «Це відбувається в тому випадку, коли людина з харизмою має комплекс ідей, які вказують шлях до вирішення суттєвих для суспільства протиріч» [155, с. 391].

Наявність комплексу ідей особливо важливо для людини з харизмою, яка претендує бути політичним лідером. Адже політика – це стратегічне управління суспільством, а таке управління завжди вимагає ідей про теперішній і майбутній устрій суспільного життя [50].

Важливо усвідомлювати, що у харизматичного лідера в політичній сфері, який розгорнув свою ідеологію, завжди знаходяться послідовники.

Н. Хамітов слушно зауважує, що послідовники політика-харизматика найчастіше некритично сприймають його ідеї і вчинки, його авторитет є безумовним. «Авторитет харизматичного лідера, – пише філософ, – серед його послідовників не підлягає критичній оцінці, сприймаючись на підсвідомому рівні; це відбувається тому, що харизматичні лідери найчастіше з'являються в кризові періоди розвитку соціальних систем (Наполеон, Ленін, Гітлер)» [155, с. 391].

«Енергія фанатизму багато в чому – це енергія комплексу ідей, які проголошені харизматичним лідером, помножена на його чарівність. Стаючи фанатиком, людина віддає харизматичному лідеру свою свободу, бажаючи отримати безпеку чи повноту життя» [155, с. 391].

Проблема полягає в тому, що за харизматиком найчастіше йдуть люди буденного буття, які не готові прийняти відповідальність за своє життя, своє майбутнє і майбутнє своїх дітей.

Тому вони шукають того, хто візьме цю відповідальність за себе, і чим краще він може це зробити, тим з більшим фанатичним завзяттям вони готові йому служити. І це визначає ставлення до харизматичного політичного лідера більшою мірою на рівні підсвідомості, ніж свідомості. Н Хамітов зазначає: «Харизматичний лідер стає для фанатика сакралізованим Супер-Его» [155, с. 391-392].

Це з необхідністю означає інфантильність. «Істотно, що в комунікативній системі «харизматичні лідери – фанатики» інфантильними є не тільки останні, а й сам харизматичний лідер. Фанатики переносять на нього образ батька, а він, приймаючи цю роль, стає залежним від їх інфантильного перенесення» [155, с. 391-392].

На цьому шляху можливий перехід політичного лідера з харизмою в тоталітарного вождя. Саме некритична залежність послідовників, які сприймають харизматика в якості загального батька, «робить харизматичного лідера тоталітарним лідером. Взаємна інфантильність фанатиків і харизматичного лідера завжди породжує тоталітарні режими, в яких свобода

особистості лягає на вівтар загального щастя» [155, с. 391-392].

Однак ми не можемо допустити, що харизматичний лідер в політиці з неминучістю рухається до тоталітаризму.

Таке твердження є помилковим. Дійсно, «харизматичний лідер не обов'язково породжує тоталітарне буття» [155, с. 391-392].

Не можна не погодитися з Н. Хамітовим, що «зрілий харизматичний лідер не прагне мати фанатичних послідовників і єдино припустиму ідеологію. Він створює відкриті діалогові відносини зі своїми послідовниками, актуалізуючи їх особистісне зростання» [155, с. 392].

Зі сказаного очевидно, що тоталітарний харизматичний лідер буде безумовно деструктивним. Його деструктивність можна вважати абсолютною (Ленін, Гітлер).

Авторитарний харизматичний лідер вже є *відносно деструктивним*. У нього ми спостерігаємо і конструктивні риси (Ш. Де Голль, Ф. Кастро). Тоді як харизматичний лідер в умовах демократії має значно більші можливості бути конструктивним. Однак його конструктивність не є автоматичною і абсолютною. В умовах демократичного суспільства харизматичний лідер може впадати в популізм, що є головним деструктивним проявом політичного харизматика при демократії [49; 50].

Харизматичний політичний лідер в тоталітарному, авторитарному або демократичному суспільстві по-різному легітимує М. Вебер справедливо зауважує, що за умов демократії політичне лідерство харизматика знову і знову випробовується виборами, які стають «переосмисленням харизми» [29].

В демократичному суспільстві панування політичного харизматика є можливим і дійсним на основі його компетентності, а не популізму чи авторитарності. Обґрунтування панування політичного лідера харизматика в авторитарному і тоталітарному суспільстві засновано на зверненні до традиції і опорі на звичаї. Це панування укорінено, за влучним зауваженням

М. Вебера, на авторитеті “вічно вчорашнього” – «авторитеті вдач, освячених споконвічною значимістю» [30, с. 4].

У роботі «Політика як покликання і професія» М. Вебер виділяє харизму, яка легітимізує фактор політичного лідерства поряд з «авторитетом моралі» і традиції, проте з огляду на драматичний і трагічний досвід ХХ сторіччя ми розуміємо, що в умовах авторитаризму і тоталітаризму «авторитет моралі» завжди служить обґрунтуванням харизми політика [49; 50].

Разом з тим, варто визнати, що і в авторитарному, і в тоталітарному суспільствах є достатньо політичних лідерів, які знаходять своє панування виключно в силу «авторитета моралі» – без будь-якої харизми; проте харизма як політичне явище завжди потребує «авторитета вдач» для того, щоб проявитися і вийти з можливості в дійсність.

І це стосується не тільки авторитарного і тоталітарного, а й демократичного соціуму. Інша справа, що в демократичному світі законність виборів і ділова компетентність грають першу скрипку в процесі легітимації влади харизматичного політичного лідера [50].

У контексті розуміння конструктивних і деструктивних проявів харизми політичного лідера, що продукує ідеї, які вимагають віри і дії, велике значення мають ідеї М. Вебера в роботі «Господарство і суспільство» щодо перетворення політичних партій в секти. На наш погляд, таке перетворення є результатом впливу деструктивної харизми політичного лідера. В результаті боротьба таких партій за владу, справедливість і т.д. – це «боротьба за віру» і, дійсно, не має завершення [29].

З точки зору М. Вебера, в сучасному світі обидва ці види «в чистому прояві» як правило чужі партіям [29]. Однак ми знаємо, що в ХХ столітті після смерті М. Вебера в тоталітарних системах розгорнулася вакханалія партій віри, які дуже нагадують секти і використовують ідеології з фанатичним, майже релігійним або, точніше, квазірелігійним завзяттям.

У таких партіях з неминучістю відбувається деперсоналізація більшості членів. Керівництво партіями «з боку плебісцитарних вождів обумовлює «обездушування» свити, її, можна було б сказати, духовну пролетаризацію. Щоб підійти вождю як апарату, свита повинна сліпо підкорятися...» [49; 50; 30, с. 4].

Історія вчить, що харизматичний політик, який вважає себе вождем і стає вождем, за якоюсь фатальною рисою може стати небезпечним і для своєї партії, і для суспільства в цілому. Однак без прагнення харизматика до лідерського політичного служіння, яке робить його носієм відповідальності, політика неможлива – особливо в кризові моменти розвитку суспільства. Важливо тільки, щоб відповідальність політичного харизматика не пригнічувала відповідальності тих, хто зважився йти за ним в ім'я майбутнього своєї країни і світу.

Людська історія з політикою, як невід'ємним елементом історії, завжди драматична, і цей драматизм вимагає харизматичного лідера. Не можна не погодитися з М. Вебером, який пише, що та людина, яка має таланти і хист, повинна бути лідером. Більше того, саме така людина повинна бути героєм. Але ті люди, які не мають ніяких здібностей, повинні знайти в собі силу духу, щоб зробити те, що вони не зробили раніше. Політика робиться і головою, і іншими методами [30, с. 36].

Дійсно, «політика робиться, правда, головою, але, само собою зрозуміло, не тільки головою» [30, с. 35]. Потрібні присутність духу і пристрасть. Не можна не погодитися з М. Вебером, що це породжує для політика необхідність етики переконання, яка доповнює етику відповідальності [49; 50]. Баланс етики переконання та етики відповідальності – основа мистецтва, а не ремесла політики – політичного професіоналізму в гіршому, бездушно-технологічному сенсі слова. М. Вебер глибоко правий, коли відзначає: «Але чи *треба* діяти, як той, що сповідує етику переконання або як той, що сповідує етику відповідальності...» [30, с. 35].

Дійсно, ми знову і знову переконуємося, що політика не може бути простою технологією, вона вимагає особистісного духовного вибору, закликає лідера, наповненого переконаністю у вірності своїх ідей і в своєму покликанні.

Інша справа, що політичний лідер, наповнений харизматичним даром переконувати і вести, а також приймати відповідальність за цей дар, не повинен вважати інших ні безвідповідальними буденними істотами, ні тими, на кого можна спихнути відповідальність в разі проблем, невдачі, поразки.

Сторіччя тому М. Вебер прекрасно передає це: «Можна сказати лише одне: якщо нині, в епоху якоїсь... не «стерильної» збудженості – ... збудженість почуття взагалі не завжди справжнє, – раптово спостерігається масове зростання політиків переконання з гаслом: «Світ дурний і підлий, але не я; відповідальність за наслідки стосується не мене, але інших, яким я служу і чию дурість чи підлість я викорчовую», то скажу відкрито, що я спочатку запитаю про міру внутрішньої відповідальності, що стоїть за цією етикою переконання; у мене склалося враження, що в дев'яти випадках з десяти я маю справу з вертопрахами, які не відчують реально, що вони на себе беруть, але оп'яняють себе романтичними відчуттями» [30, с. 35].

М. Вебер добре показує, що саме відповідальність породжує конструктивність харизми політика. При цьому справжня відповідальність для нього – це те рідкісне явище, що викликає подив і навіть потрясіння; вона не залежить ні від віку, ні від соціального стану. Ця відповідальність – справжній дар [49; 50].

Мислитель пише про те, що великим потрясінням є те, коли людина, молода вона чи зріла, щиро, всім серцем, переживає за свій вибір і свою відповідальність за наслідки, все одно продовжує діяти згідно своїх принципів і притримується своїх цінностей, тому що не може чинити інакше. І це є щось істинно людське і незмінне. Такі переживання може пережити кожна людина, яка морально жива і душевно не померла. Дві етики, – «етика переконання» і «етика відповідальності» є не протилежними, вони з

необхідністю доповнюють одна одну [30]. Продовжуючи думку дослідника, можна сказати, що ці дві етики тільки разом створюють цілісну людину, яка може бути талановитою і креативною у політиці [30].

Отже, ми можемо припустити, що харизма конструктивного політичного лідера *означає цілісність*. В харизмі присутня цілісність раціонального й чуттєвого, духовного та душевного, переконаності і відповідальності, а також національного і глобального, світового. Виключно цілеспрямований політичний лідер-харизматик, який має дар переконання й сугестії, але не налаштований на мудрий баланс, гармонію та цілісність, кінець кінцем стане деструктивним не лише для свого народу, а й для інших народів, країн, держав [49; 50].

Конструктивна, плідна харизма є цілісність і гуманістичність особистості політичного лідера та його діяльності, вона означає відкритість Іншому і світу в цілому. Таку харизму слід назвати людяністю; без неї неможливий по-справжньому продуктивний лідер в політиці [49; 50].

Повернемося до проблеми конструктивності або деструктивності харизми політичного лідера в контексті його гендерних вимірів. На початку підрозділу ми зазначили, що «магнетизм» харизми зумовлюється силою фемінності чи маскулінності. Саме такий політичний лідер зазвичай подобається послідовникам та виборцям. Зрозуміло, що цю маскулінність або фемінність вміло «упаковують» політтехнологи. Вона не завжди виявляється безпосередньо, проте її все ж-таки підкреслюють [49; 50].

Проте одна справа сподобатися власній партії та електорату, і зовсім інша – вести за собою та вирішувати реальні проблеми політичних та економічних відносин, як внутрішніх, так і зовнішніх. Тут фемінний чи маскулінний політичний лідер-харизматик повинен мати такі екзистенціальні якості, як *духовність та душевність*, які є вищими проявами чоловічого та жіночого. Вище ми побачили, що в своїй цілісності ці якості складають андрогінність, що є умовою і сили, і конструктивності політичного лідера [49; 50].

Тепер ми можемо додати, що саме андрогінність, яка поєднана з фемінністю або маскуліністю зумовлює довге і плідне життя у політиці лідера-харизматика. Саме такі лідери стають державними діячами, які змінюють долю своїх країн на краще в складних і кризових ситуаціях [49; 50].

Саме таких політичних лідерів чекає сучасний глобалізований світ, який увійшов у стан геополітичної та геоekonomчної турбулентності. Адже лише такі лідери здатні дати своїм країнам поштовх до справжньої, а не утопічної цивілізаційної суб'єктності [101, с. 3-15.]

3.3. Харизматичний політичний лідер та проблема консолідації й суб'єктності країни у світі

Важливою місією харизматичного політичного лідера є забезпечення консолідації країни, що є умовою її сталого цивілізаційного розвитку, самореалізації та рівня життя її громадян.

Не можна не погодитися, що «усі консолідовані країни мали сильного політичного лідера, який був моральним авторитетом під час правління і залишався таким для низки майбутніх поколінь. Для США у ХХ ст. таким лідером став Ф. Рузвельт, для Британії – В. Черчилль, для Франції – Ш. де Голль. Своєрідне «моральне відлуння» справжнього лідера консолідує країну і після його відходу від політичної діяльності. Без політичного лідера, який має ясне бачення місії своєї держави у світі і опікується гідним життям своїх громадян, суспільна консолідація залишається лише можливістю, так і не стаючи дійсністю» [129, с. 329].

За умов демократії величезне значення має атмосфера в суспільстві, довіра до демократичних процедур та їх чітке і чесне виконання. Тому «для консолідації країни на демократичних і гуманістичних засадах її політична

еліта повинна бути налаштована на повагу до всенародно обраного лідера, це стосується навіть політиків з опозиційними щодо нього поглядами. Повага опозиції до лідера, демократично обраного більшістю населення, – це повага до власного народу» [129, с. 329].

Для здійснення демократичної, а не авторитарної чи, тим більше, тоталітарної консолідації сильний харизматичний лідер країни повинен бути гуманістичною і творчою особистістю, налаштованою на толерантність, діалог і відкритість як по відношенню до прибічників, так і по відношенню до опонентів. Дійсно, «політичний лідер, якого ми могли б назвати *лідером нації*, а не лише політичної партії, регіону чи спілки олігархів, повинен уособлювати в собі найкращі цінності й риси, які здатні надихати громадян на об'єднання і творчу самореалізацію» [129, с. 329].

Від гуманістичного харизматичного лідера нації залежить, наскільки його країна буде суб'єктною в світі. Від нього значною мірою залежить і якою буде *якість* цієї суб'єктності. Для аналізу цієї залежності передусім слід визначити, що таке суб'єктність країни і які вона може мати параметри.

Українські вчені С. Пирожков і Н. Хамітов визначають суб'єктність країни як «здатність *самостійно впливати*, а не бути об'єктом впливу...Це здатність до незалежності та свободи, здатність бути собою, розвиватися, розгортати приховані потенції» [101, с. 5]. Дослідники зазначають, що мова йде передусім про цивілізаційну суб'єктність – «стан цілісної і органічної розвиненості всіх сфер суспільного буття і на цій основі – державної незалежності, свободи та суверенітету» [101, с. 5].

Не можна не погодитися, що суб'єктність країн буває доволі суперечливою, адже в ході її розгортання одні «більшою мірою налаштовані впливати на сусідів і навіть підкоряти їх, а інші – розвивати свій потенціал, і якщо впливати, то не військово-політичними або навіть дипломатичними засобами, а через економічні, технічні, духовно-культурні здобутки» [101, с. 5].

В результаті дослідники виділяють авторитарну і гуманістичну суб'єктність країн. Дійсно, є «країни, спрямовані на *авторитарну суб'єктність*, яка з необхідністю означає експансію за свої межі й амбіції щодо створення наднаціональних угруповань у різних модифікаціях, і, відповідно, на авторитаризм, який з часом може переходити у тоталітаризм, а другі – на *гуманістичну суб'єктність*, що означає зосередженість на іманентному інноваційному розвитку і при цьому – відкритість світу, що виражається в практиках демократії» [101, с. 5].

З точки зору С. Пирожкова і Н. Хамітова, авторитарна і гуманістична суб'єктність можуть бути як сильною, так і слабкою [101, с. 3-15.]. Автори вважають, що імперська сильна суб'єктність і демократична (гуманістична) сильна суб'єктність мають можливість вплинути на суб'єктність своїх країн [101, с. 3-15].

«Але це відбувається по-різному. Імперська суб'єктність передбачає вихід на світовий рівень передусім у військово-політичній та ідеологічній площині» [101, с. 3-15]. Інша, демократична суб'єктність, бачить вихід на цей рівень по-іншому, – не лише через економічні, а й через духовно-культурні та творчі досягнення країни [101, с. 3-15].

Важливим є питання про те, чи може авторитарна суб'єктність мати по-справжньому інноваційний характер, і якщо так, то чим вона відрізняється від інноваційності країн з гуманістичною суб'єктністю? С. Пирожков та Н. Хамітов відповідають так: «Слід визнати, що сильна авторитарна суб'єктність, яка в розвинених формах стає імперською, і сильна гуманістична суб'єктність мають свою *специфічну інноваційність*. Інша річ, що гуманістична суб'єктність країни несе в собі *органічну інноваційність*, яка впливає із самої суті такої суб'єктності, налаштованої на цінність свободи, а відтак – на вільну самореалізацію людини» [101, с. 5]. Дослідники вважають, що авторитарна суб'єктність потребує інноваційності задля посилення своєї могутності і влади над громадянами і іншими державами [101, с. 5].

Таким чином, маємо принципову відмінність гуманістичної та імперської інноваційності, що зумовлює відмінність процесів реалізації суб'єктності у світі і кінець-кінцем визначає відставання авторитарних імперських утворень від демократичних країн та їх союзів. «...Країна з імперською суб'єктністю, для якої влада є вищою цінністю, *розчиняє інноваційність у мобілізаційності*, тобто у стані *репресивної вимоги* до ентузіазму і творчої дії, а тому втрачає темпи і якість інноваційності і програє у цивілізаційних змаганнях з країнами гуманістичної й демократичної орієнтації суб'єктності» [101, с. 5-6].

Осмилюючи проблему сильної авторитарної і сильної гуманістичної суб'єктності у контексті ролі харизматичного політичного лідера, можна припустити, що постать такого лідера, якщо він стає лідером всієї країни, наприклад, президентом чи прем'єр-міністром, має величезний вплив на якість суб'єктності.

Сильний лідер-харизматик, що спрямований на авторитарність у здобутті й утвердженні влади в країні, свідомо чи позасвідомо буде сприяти утвердженню авторитарної, а в крайньому випадку тоталітарної суб'єктності, яка буде в свою чергу впливати на його особистість – аж до її некрофільної орієнтації (Гітлер, Пол Пот).

Натомість сильний харизматичний лідер нації, який налаштований на партнерство й духовно-душевну взаємодію зі своєю командою, виборцями, народом, завжди ініціює стратегію розвитку гуманістичної суб'єктності країни (Махатма Ганді), яка актуалізує потужність і довговічність цієї суб'єктності. Цінності любові, свободи, добра і принципи гуманізму допомагають йому втілити свої задачі в життя і вивести свою країну на світовий рівень в усій її цивілізаційній і культурній повноті.

Висновки до третього розділу

Панівна роль чоловічого начала в політичному лідерстві багатьох віків є самоочевидною. Але останнім часом значення жінки й жіночого начала в політичному житті стає все більш значущим. Можна припустити, що саме жінка здатна внести в політику гармонію та партнерство, адже жінки готові до «горизонтальних», координативних стосунків.

Проблема жіночого політичного лідерства є достатньо актуальною в останні тридцять років. Значущість цієї проблеми пояснюється розвитком демократії у світі і виходом жінки на суспільну арену. Стратегії і стилі авторитарного, тоталітарного та демократичного політичного лідерства чоловіків вже добре відомі людству, вони призвели до низки криз, тому в різних країнах виникає надія на політиків-жінок, що можуть змінити ситуацію.

Саме жінка здатна вирішувати питання, пов'язані з соціальною політикою, адже вона сприймає соціально незахищені верстви населення, як своїх власних дітей, яким необхідна допомога, і це завжди буде її пріоритетним завданням. Незаперечна місія жінки в політиці – відстоювання інтересів дітей, людей похилого віку, інвалідів і хворих. З іншого боку, політичні лідери-жінки здатні вирішувати й інші питання – освіти, науки, військової справи, міжнародних відносин.

Жінка в спілкуванні, в тому числі й політичному, проявляє більше делікатності і тактовності, на відміну від чоловіка, який є стратегом і часто не звертає уваги на міжособистісні відносини у своїх прагненнях до результату, а тому стикається з конфліктами.

На відміну від більшості чоловіків, для яких політика – боротьба за владу, жінки часто неусвідомлено відносяться до політикуму і соціуму як до родини; це може означати більшу відповідальність у ставленні до своїх обіцянок та обов'язків.

Більшості жінок органічно притаманні емпатичність та душевність, тому їх призначення – у розвитку моралі в політиці. Моральна політика спрямована на гідну самореалізацію людини, як чоловіка, так і жінки, адже реалізована людина не тільки сама набуває свободу й успіх, а й робить вільною й успішною свою країну. Якщо жінка, спрямована на координативні й демократичні стосунки, реалізує свій лідерський політичний потенціал, вона сприяє самореалізації будь-якого громадянина своєї країни.

Аналізуючи можливість і дійсність жіночого політичного лідерства, можна дійти висновку, що воно має позитивні перспективи, але для цього потрібне єднання з чоловічим політичним лідерством. Саме гендерне партнерство в політиці, яке поєднує найкращі прояви як жіночого, так і чоловічого політичного лідерства, може стати основою плідності такого лідерства для всіх громадян країни.

Чоловіки і жінки в політиці повинні вступати у гендерне партнерство, а не входити в антагоністичну конкуренцію за лідерство. При цьому гендерне партнерство у політиці можливе лише за умови виходу за межі сексизму у внутрішньому світі людини та відносинах між людьми у гармонійні відносини цілісних особистостей.

Мова йде про той рівень розвитку особистості, який в андрогін-аналізі, запропонованому Н. Хамітовим та С. Криловою на основі метаантропології осмислюється як екзистенціальний андрогінізм – стратегія поєднання духовного та душевного первнів особистості – екзистенціальної чоловічості та жіночості, що дає цілісність та гармонію як у межах особистості, так і у взаємодії між особистостями.

В координатах андрогін-аналізу актуально проаналізувати розповсюдження в політикумі сучасного світу і протилежних стратегій – екзистенціального сексизму й екзистенціального гермафродитизму.

Стратегію екзистенціального сексизму можна побачити у постатях політиків, які роблять акцент на своїй маскулінності чи фемінності. Акцент на мужності домінує; у більшості випадків маємо мужнього чоловіка-

політика чи мужню жінку-політика з такими особистісними характеристиками: активні, агресивні, тверді, авантюристичні, цілеспрямовані, вольові, стратегічні.

При цьому пригнічені такі риси, як м'якість, ніжність, душевність, гнучкість. Такий одномірний політик досягає тимчасових успіхів, але ціна їх буває доволі високою через нестачу емпатії та людяності; рано чи пізно він втрачає довіру своїх виборців.

Політичний лідер, що виявляє стратегією екзистенціального гермафродитизму, особистісно замикається, адже чоловіче та жіноче начала в його внутрішньому світі гальмують розвиток одне одного. В результаті в сучасності бачимо агресивного політичного лідера або політичного лідера з тенденціями абсурдизму, незалежно від того, чоловік він чи жінка.

Політичний лідер, що обрав стратегію андрогінізму, гармонійно об'єднує чоловічі та жіночі риси в своїй особистості.

З одного боку, цей політик сильний, цілеспрямований, активний, вольовий, стратегічний, з іншого боку, він здатний проявити м'якість, тактовність, людяність і душевність. І це однаковою мірою стосується як політичного лідера-чоловіка, так і політичного лідера-жінки.

Проблема харизми завжди була значущою в політиці, особливо в кризові моменти розвитку тієї чи іншої країни. Особливо актуальним є питання харизми політичного лідера нації, адже його деструктивна або конструктивна поведінка значно посилюється в залежності від рівня і резонансу харизми, що може визначати долі цілих країн.

Тоталітарний харизматичний лідер буде безумовно деструктивним. Його деструктивність можна вважати абсолютною (Ленін, Гітлер).

Авторитарний харизматичний лідер вже є *відносно деструктивним*. У нього ми спостерігаємо і конструктивні риси (Ш. Де Голль, Ф. Кастро). Тоді як харизматичний лідер в умовах демократії має значно більші можливості бути конструктивним. Однак його конструктивність не є автоматичною і абсолютною. В умовах демократичного суспільства харизматичний лідер

може впадати в популізм, що є головним деструктивним проявом політичного харизматика при демократії.

Без прагнення харизматика до лідерського політичного служіння, яке робить його носієм відповідальності, політика неможлива, особливо в кризові моменти розвитку суспільства. Важливо тільки, щоб відповідальність політичного харизматика не пригнічувала відповідальності тих, хто зважився йти за ним в ім'я майбутнього своєї країни і світу. Людська історія з політикою, як невід'ємним елементом історії, завжди драматична, і цей драматизм вимагає харизматичного лідера.

Важливою місією харизматичного політичного лідера є забезпечення консолідації країни, що є умовою її сталого цивілізаційного розвитку, самореалізації та рівня життя її громадян.

Для здійснення демократичної, а не авторитарної чи, тим більше, тоталітарної консолідації сильний харизматичний лідер країни повинен бути гуманістичною і творчою особистістю, налаштованою на толерантність, діалог і відкритість як стосовно прибічників, так і стосовно опонентів.

Від харизматичного лідера нації залежить, наскільки його країна буде суб'єктною в світі. Від нього значною мірою залежить і якою буде якість цієї суб'єктності.

Засновуючись на підході С. Пирожкова та Н. Хамітова щодо авторитарної або гуманістичної суб'єктності країн, а також її сили чи слабкості і осмислюючи на цій основі проблему сильної авторитарної і сильної гуманістичної суб'єктності у контексті ролі харизматичного політичного лідера, можна припустити, що постать такого лідера, якщо він стає лідером всієї країни, наприклад, президентом чи прем'єр-міністром, має величезний вплив на якість її суб'єктності.

Сильний лідер-харизматик, що спрямований на авторитарність у здобутті й утвердженні влади в країні, свідомо чи позасвідомо буде сприяти утвердженню авторитарної, а в крайньому випадку тоталітарної суб'єктності.

Натомість сильний харизматичний лідер нації, який налаштований на партнерство й духовно-душевну взаємодію зі своєю командою, виборцями, народом, завжди ініціює стратегію розвитку гуманістичної суб'єктності країни (Махатма Ганді), яка актуалізує потужність і довговічність цієї суб'єктності. Цінності любові, свободи, добра і принципи гуманізму допомагають йому втілити свої задачі в життя і вивести свою країну на світовий рівень в усій її цивілізаційній і культурній повноті.

ВИСНОВКИ

Важливим підходом до усвідомлення сутності політичного лідерства є його розуміння на основі соціокультурних, ціннісних, і гендерних вимірів у розвитку особистості і суспільства в цілому.

Дослідження політичного лідерства в контексті людського буття в культурі ставить перед нами фундаментальне завдання осмислення відносин політики і культури. Якщо культуру розуміти як духовне і моральне буття людини, то політичне лідерство і політична діяльність взагалі можуть бути трактовані як антонім культури.

Дійсно, в сучасній політиці ми бачимо багато аморального (або, в кращому разі, позаморального) і бездуховного. Але, з іншого боку, політична діяльність і політичне лідерство є умовою культури, адже саме політика здатна структурувати суспільство і надавати йому можливість бути культурним.

Політична діяльність і її актуальний максимум – політичне лідерство – можуть руйнувати культуру як царину свободи й самореалізації людини, але в своїх конструктивних формах лише вони, розгортаючи цивілізаційний процес, створюють умови для буття людини у культурі.

Дійсний політичний лідер – це представник і навіть творець культури, особистість, яка захищає і розвиває її. В цьому контексті дуже важливим стає питання екзистенціальних вимірів і духовних рівнів розвитку політичного лідера.

І тут методологічно актуальним стає проєкт метаантропології Н. Хамітова як філософії буденного граничного і метаграничного буття людини. Буденне буття в контексті вказаного проєкту метаантропології розуміється як результат дії волі про продовження роду і волі до збереження себе.

Граничне буття людини є результатом волі до влади і волі до пізнання та творчості. Метаграничне буття людини породжується волею до свободи, любові і співтворчості.

В методологічних координатах метаантропології більшість політичних лідерів – це люди граничного буття і особистісного світогляду, яких скеровує воля до влади. У них ми бачимо виражену деструктивність, яка є тим сильнішою, чим сильнішим є акцент на владі як кінцевій цінності.

Проте політичні лідери буденного буття і буденного світогляду, якими маніпулюють політичні лідери граничного буття, є не менш деструктивними для суспільства, адже проводять волю других у конкретику життя. Їх деструктивність, можливо є відносною, але все одно злякисною для інших.

І лише в творчому виявленні граничного буття людини і, більше того, в метаграничному бутті можливе по-справжньому конструктивне політичне лідерство, адже в цих вимірах людського буття влада перестає бути самодостатньою і безумовною цінністю, стаючи лише засобом для забезпечення свободи, гідності і творчої самореалізації людини.

В контексті осягнення соціокультурних та гендерних вимірів політичного лідерства плідною є методологія соціальної метаантропології української дослідниці С. Крилової.

В її контексті конструктивний політичний лідер здатний сприяти розвитку всього суспільства від буденного через граничне до метаграничного буття. І це є головний критерій конструктивності політичного лідерства взагалі і в сучасному світі зокрема.

Для осмислення гендерних аспектів конструктивності й деструктивності політичного лідерства евристично продуктивним є сучасний напрям психоаналізу – «андрогін-аналіз», який базується на філософській основі метаантропології, – теорія особистості та відносин між особистостями на основі аналізу усвідомлення можливості різних варіантів поєднання чоловічості-духовності та жіночості-душевності – екзистенціального сексизму, екзистенціального гермафродитизму, екзистенціального андрогінізму (Н. Хамітов).

В цих методологічних координатах деструктивне політичне лідерство виявляється на рівні стратегій сексизму та гермафродитизму, а

конструктивне потребує стратегії андрогінізму як цілісного духовного й душевного буття особистості.

Вказані методологічні підходи метаантропології і андрогін-аналізу можуть бути продуктивно поєднані з гуманістичним психоаналізом Е. Фромма, зокрема з теорією біофілії та некрофілії.

В координатах гуманістичного психоаналізу, метаантропології й андрогін-аналізу справжня любов до життя є основою конструктивності в діяльності політичного лідера і можлива лише на метаграничному рівні цього життя, який означає андрогінну цілісність людини, пари, людства, цілісність, що розвивається і долає все деструктивне в особистісному і політичному бутті, підносячи їх до справжньої культури.

Соціокультурні виміри політичного лідерства – це його суспільні, аксіологічні і культурні контексти та прояви. Під гендерними вимірами політичного лідерства в контексті нашого дослідження розуміємо ознаки маскулінності та фемінності лідера-політика, взаємодію жінок і чоловіків у політиці – феномени гендерної рівності та гендерного партнерства. Аналіз соціокультурних і гендерних вимірів політичного лідерства в широкому сенсі слова може бути названий філософсько-антропологічним аналізом.

Демократичний стиль політичного лідерства передбачає необхідність виявлення керівником поваги до честі і гідності не лише прихильників, а й опонентів.

Сутнісними ознаками демократичного стилю у політичному лідерстві є здатність керівників до високого рівня публічної комунікації, значні організаторські здібності, наявність політичної майстерності і здатності до політичного передбачення, високий рівень когнітивних здібностей та емоційної стійкості, а, головне, здатність до вибудовування партнерських стосунків.

У демократичному стилі лідерства особистість має орієнтуватись на конструктивний діалог, встановлення ефективної взаємодії з іншими людьми, здатність до емпатії, розуміння і сприйняття позиції Іншого.

На противагу демократичному стилю, авторитарне політичне лідерство означає жорстку організацію соціальної системи, якою керує лідер, дотримання у її межах суворої дисципліни для максимальної концентрації матеріальних і духовних ресурсів.

Авторитарний стиль політичного лідерства передбачає діловий, лаконічний і прямолінійний тон наказів керівника, дистанціювання авторитарного лідера навіть від найближчого оточення. Для нього властива інформаційна замкненість авторитарного кола лідерства та монопольна влада лідера щодо прийняття важливих рішень.

З одного боку, такий спосіб організації влади затребуваний у критичні періоди розвитку соціальних систем. З другого, авторитарний стиль лідерства продукує в людині відчуття тривоги, апатії як основи її здатності виявляти конформізм щодо сильнішої особистості.

Для утвердження авторитарного стилю лідерства сприятливою є й ситуація відсутності критичного мислення у більшості громадян, їх схильність до мислення простими і «зручними» стереотипами і шаблонами.

Авторитарне політичне лідерство може трансформуватися у тоталітарне. Найбільш чітко атрибутивні риси тоталітарного лідерства проявилися у межах нацистського і комуністичного режимів минулого століття, становлення яких припадає на періоди глибоких політичних та соціально-економічних криз.

Тоталітарний стиль політичного лідерства базується на феномені вождізму. Авторитет лідера-вождя базується на його харизматичній здатності до єднання і мобілізації соціальних спільнот на вирішення реальних чи утопічних завдань.

Якщо в умовах демократичного стилю організації владних відносин для лідерства вкрай необхідні політичні програми, які відображають суспільно значущі потреби й інтереси, в умовах вождізму наявність політичної програми не є обов'язковою. Ключову роль для суспільної мобілізації у

тоталітарних режимах відіграють ідеї, лозунги, пропагандистські настанови вождя.

Незважаючи на волюнтаризм тоталітарного політичного лідера і «культ його особи», які поєднані з жорстким примусом й тотальним страхом, вождизм можливий лише за умови широкої підтримки мас. Він значно більше залежить від визнання і волі мас, ніж вони від нього. Без мас тоталітарний вождь залишається лише фікцією.

Вождизм супроводжується тотальною мілітаризацією суспільства. Більше того, тоталітарні суспільства постійно перебувають у стані зовнішніх або внутрішніх воєн.

Внутрішні війни ініціюються вождями і супроводжуються репресіями проти інакомислячих та «ворогів народу». У такій системі соціальної організації концентраційні табори стають засобом залякування і підтримання жорсткого порядку, засобом знецінення людського життя, переконання людини в абсолютній непотрібності її життя поза межами тотальної соціальної необхідності.

Лідерство у його демократичному розумінні може лише зашкодити авторитарним і тоталітарним системам, адже лідер як носій активної інноваційної творчої й співтворчої позиції спроможний порушити їх цілісність. Неформальне лідерство у таких системах розглядається як аномалія, яка жорстко піддається репресіям, позаяк лідерство у тоталітарних режимах має бути унормованим, відповідним канонам жорсткої соціальної регуляції.

Світоглядні цінності політичного лідера задають стратегії розвитку його особистості і, відповідно, стратегії розвитку соціуму. З іншого боку, стратегії особистості, які зумовлюють її діяльність, формують цінності. В методологічних координатах метаантропології можна виділити базові стратегії людського буття – безпеки, влади, свободи, любові та єдності свободи і любові і відповідні їм цінності.

При домінуванні цінності безпеки в бутті політичного лідера, він не налаштований на стратегічний розвиток країни, здатний думати лише про тактичні, сьогоденні, поточні справи. Більше того, серед політичних лідерів, головною цінністю яких стає безпека, буде багато тих, хто сприймає політичну діяльність як спосіб прискороного збагачення. Такий політик може бути схильний до корупції, він не здатний мислити глобально і конструктивно. Маючи несамостійний, нетворчий світогляд, він не здатен стратегічно моделювати, аналізувати, порівнювати.

В бутті політичного лідера, домінуючою цінністю якого є влада, зазвичай існує позасвідоме бажання суперкомпенсувати свій комплекс неповноцінності. Подібна суперкомпенсація, якщо людина зациклена на цінності влади, стає руйнівною і для неї, і для суспільства. Особливо це стосується політичних лідерів, які в своїх бажаннях все більшої влади і слави тяжіють до авторитарності і, навіть, до тоталітаризму.

Цінність свободи в бутті політичного лідера є дуже актуальною і значущою. Свобода обіцяє політичному лідеру можливість реалізувати свої цілі і завдання, виконати все, що він обіцяв своїм виборцям, зробити країну розвинутою і цивілізованою. Але дуже часто свобода без любові та творчості стає свавіллям, коли політик забуває про відповідальність. Саме така свобода-свавілля – це прагнення до неусвідомлених і неплідних цілей, що насправді руйнує свободу.

Цінність любові дає політику відкритість і здатність виходити за межі буденності, але любов недостатня умова конструктивності політика. Любов як єдина домінуюча цінність, без свободи, робить політика жертвою, яка притягує насильство, і носієм цього насильства може стати сам народ. А інколи сам політик від «великої любові» породжує авторитарну, а то й і тоталітарну систему, в якій заперечується цінність свободи для власного народу; тоді політичний лідер може ставати катом.

Об'єднання цінностей свободи і любові в бутті політика, – це не лише цілеспрямованість, прагнення за межі буденності і здатність до творчості, а й

здатність до любові, яка включає в себе розуміння, толерантність та співтворчість. Ціннісна гармонія свободи і любові дає політичному лідеру таку цілісність і конструктивність, яка робить його діяльність мудрою і людиною, що позитивно впливає на розвиток соціуму. При цьому безпека і влада стають засобом, а свобода і любов – вищою метою політичного лідера.

В світоглядному й методологічному річищі Х. Отрегі-і-Гассета можна зробити висновок, що конструктивний політичний лідер – це шляхетна людина, якою буде пишатися народ, вчинки якої є красивими і зваженими, світогляд якої критичний, самостійний, цілісний та гуманістичний, а деструктивний політичний лідер – «людина маси», яка схильна до популізму і не здатна зробити нічого конструктивного ані для свого народу, ані для своєї держави.

З позицій гуманістичного психоаналізу Е. Фромма плідність політичного лідера породжується його установкою на творчу діяльність за умови її моральності, прийняття відповідальності за її наслідки та здатності до партнерства. Це гуманістичний і демократичний політичний лідер.

Найбільш деструктивним постає політичний лідер з експлуаторською орієнтацією характеру, який ставиться до людей як до об'єктів, зневажаючи їх свободу, – інші цікаві йому лише до тих пір, поки здатні щось давати – ідеї, емоції, любов, підтримку. Саме такий лідер схильний до авторитаризму і тоталітаризму.

Використовуючи ідею біофільної та некрофільної орієнтацій Е. Фромма, можна зробити висновок, що політичний лідер з некрофільною орієнтацією штовхає країну до деструкції, деградації, війн.

Якщо некрофільний лідер піднімається на вершини політичної влади, він робить народ рабом своєї безмежної волі до влади. Це, в свою чергу, відкидає розвиток країни на десятиріччя назад.

Натомість політичний лідер з біофільною орієнтацією є конструктивним для будь-якої країни, він створює в політикумі та суспільстві в цілому

гуманістичну і демократичну атмосферу самореалізації, творчості й співтворчості, що дає країні сміливо й інноваційно йти в майбутнє.

В контексті проблеми гендерних типів політичних лідерів евристично плідним є звернення до типології людей туги і людей нудьги, яку пропонує Н. Хамітов.

Якщо чоловік нудьги екзистенціального типу «Обиватель», в якого воля до самозбереження домінує над всіма іншими прагненнями, стане політичним лідером, головною його цінністю буде цінність безпеки. Тому основним мотивом такого політика стає мотив самозбереження, – він налаштований на накопичення влади та ресурсів заради себе і свого роду.

Домінантними цінностями чоловіка-політика типу «Господар» є безпека і влада, в спокійні часи країни це зумовлює його адекватність, проте в критичних ситуаціях суспільного розвитку він може ставати неадекватним і навіть деструктивним.

.У політичного лідера, який описується когнітивною метафорою «Володар», воля до влади беззаперечно домінує над волею до самозбереження й продовження роду. Саме влада для політика-Володаря є найвищою цінністю.

Такий політик орієнтований на отримання все більшої влади через привласнення свободи інших, що кінець-кінцем призводить його до відчуження від людей, а тому до самотності та відчаю. Це може призводити до глибинної неадекватності такого політика в кризових ситуаціях.

Для створення типології чоловіків-політиків на основі ідей «чоловіків туги» продуктивними є когнітивні метафори «Герой», «Святий» та «Геній», які відображають відповідні типи.

«Герой» є чоловік туги, який здатний на подвиги, що принципово змінюють життя інших. Це робить його гранично продуктивним в кризових ситуаціях. Головною цінністю політичного лідера типу «Герой», є свобода, яка часто відірвана від любові і може ставати свавіллям.

Політик, який описується когнітивною метафорою «Святий» – це чоловік туги, який живе заради любові та милосердя. Якщо він стає політичним лідером, його головною стратегією і цінністю є любов, що сприяє розвитку гуманізму у політикумі й суспільстві. При всіх позитивних наслідках цього, така орієнтація може виривати політичного лідера з реалій життя, робити об'єктом маніпуляцій.

В кризових ситуаціях доволі конструктивним є політичний лідер, буття якого можна описати когнітивною метафорою «Геній»; його головною цінністю постає єдність свободи і любові, він об'єднує адекватність і аутентичність в своєму бутті і має критичний, самостійний, творчий, цілісний і системний світогляд, а тому здатний зробити свою країну суб'єктом на світовій політичній арені, гуманізувати суспільство і досягти сталого економічного, політичного й духовно-культурного зростання.

Виходячи з ідей Н. Хамітова, можна зробити висновок, що жінка, буття якої можна виразити когнітивною метафорою «Муза-Творець», не просто надихає чоловіка, а й сама самореалізується у суспільстві, об'єднує в своєму внутрішньому світі духовне та душевне начала як вищі екзистенціальні прояви чоловічого та жіночого, здатна бути цілісною і зрілою як політичний лідер.

Така жінка може стати політиком, здатним до конструктивної комунікації, консенсусу і діалогу зі своєю командою, народом, країною. Але вона не повинна бути самотньою. Її єдність з коханим чоловіком у співтворчості дає їй силу і натхнення, тому вона здатна приймати адекватні зважені рішення, не лише дослухатися до здорового глузду, а піднятися до вершин духу, використовувати і субординативні, і координативні методи управління і переконання.

Саме біофільний політичний лідер з задатками героїзму, геніальності і, навіть, святості здатний ставати справжнім, а не формальним лідером нації та виводити країну на світовий рівень. При цьому стать цього лідера в сучасному світі не має значення, все залежить від якостей його особистості.

Інша справа, що такий лідер повинен бути здатним до гендерного партнерства з представниками іншої статі – і в політиці, і за її межами.

Останнім часом значення жінки й жіночого начала в політичному житті стає все більш значущим. Можна припустити, що саме жінка здатна внести в політику гармонію та партнерство, адже жінки готові до «горизонтальних», координативних стосунків.

Жінка в спілкуванні, в тому числі й політичному, проявляє більше делікатності і тактовності, на відміну від чоловіка, який є стратегом і часто не звертає уваги на міжособистісні відносини у своїх прагненнях до результату, а тому зіштовхується з конфліктами. На відміну від більшості чоловіків, для яких політика – боротьба за владу, жінки часто неусвідомлено відносяться до політикуму і соціуму як до родини; це може означати більшу відповідальність у ставленні до своїх обіцянок та обов'язків.

Більшості жінок органічно притаманні емпатичність та душевність, тому їх призначення – у розвитку моралі в політиці. Моральна політика спрямована на гідну самореалізацію людини, як чоловіка, так і жінки, адже реалізована людина не тільки сама набуває свободу й успіх, а й робить вільною й успішною свою країну.

Аналізуючи можливість і дійсність жіночого політичного лідерства, можна дійти висновку, що воно має позитивні перспективи, але для цього потрібне єднання з чоловічим політичним лідерством. Саме гендерне партнерство в політиці, яке поєднує найкращі прояви як жіночого, так і чоловічого політичного лідерства, може стати основою плідності такого лідерства для всіх громадян країни.

Чоловіки і жінки в політиці повинні вступати у гендерне партнерство, а не входити в антагоністичну конкуренцію за лідерство. При цьому гендерне партнерство у політиці можливе лише за умови виходу за межі сексизму у внутрішньому світі людини та відносинах між людьми у гармонійні відносини цілісних особистостей.

Мова йде про той рівень розвитку особистості, який в андрогін-аналізі, запропонованому Н. Хамітовим та С. Криловою на основі метаантропології, осмислюється як екзистенціальний андрогінізм – стратегія поєднання духовності та душевності – екзистенціальної чоловічості та жіночості, що приводить до їх взаємного зростання та гармонізації як у межах особистості, так і у взаємодії між особистостями.

В координатах андрогін-аналізу актуально проаналізувати розповсюдження в політикумі сучасного світу і протилежних стратегій – екзистенціального сексизму й екзистенціального гермафродитизму. Стратегію екзистенціального сексизму можна побачити у постатях політиків, які роблять акцент на своїй маскулінності чи фемінності.

Акцент на мужності домінує; у більшості випадків маємо мужнього чоловіка-політика чи мужню жінку-політика з такими особистісними характеристиками: активні, агресивні, тверді, авантюристичні, цілеспрямовані, вольові, стратегічні. При цьому пригнічені такі риси, як м'якість, ніжність, душевність, гнучкість. Такий одномірний політик досягає тимчасових успіхів, але ціна їх буває доволі високою через нестачу емпатії та людяності.

Політичний лідер, що виявляє стратегією екзистенціального гермафродитизму, особистісно замикається, адже чоловіче та жіноче начала в його внутрішньому світі гальмують розвиток одне одного. В результаті в сучасності бачимо агресивного політичного лідера або політичного лідера з тенденціями абсурдизму, незалежно від того, чоловік він чи жінка.

Проблема харизми завжди була значущою в політиці, особливо в кризові моменти розвитку тієї чи іншої країни. Особливо актуальним є питання харизми політичного лідера нації, адже його деструктивна або конструктивна поведінка значно посилюється в залежності від рівня і резонансу харизми, що може визначати долі цілих країн.

Тоталітарний харизматичний лідер буде безумовно деструктивним. Його деструктивність можна вважати абсолютною (Ленін, Гітлер). Авторитарний

харизматичний лідер є відносно деструктивним; у нього можна спостерігати й конструктивні риси (Ш. Де Голль, Ф. Кастро). Тоді як харизматичний лідер в умовах демократії має значно більші можливості бути конструктивним. Однак його конструктивність не є автоматичною і абсолютною. В умовах демократичного суспільства харизматичний лідер може впадати в популізм, що є головним деструктивним проявом політичного харизматика при демократії.

Важливою місією харизматичного політичного лідера є забезпечення консолідації країни, що є умовою її сталого цивілізаційного розвитку, самореалізації та рівня життя її громадян.

Для здійснення демократичної, а не авторитарної чи, тим більше, тоталітарної консолідації сильний харизматичний лідер країни повинен бути гуманістичною і творчою особистістю, налаштованою на толерантність, діалог і відкритість як по відношенню до прибічників, так і по відношенню до опонентів.

Від харизматичного лідера нації залежить, наскільки його країна буде суб'єктною у світі. Від нього значною мірою залежить і якою буде якість цієї суб'єктності.

Засновуючись на підході С. Пирожкова та Н. Хамітова щодо авторитарної або гуманістичної суб'єктності країн, а також її сили чи слабкості і осмислюючи на цій основі проблему сильної авторитарної і сильної гуманістичної суб'єктності у контексті ролі харизматичного політичного лідера, можна припустити, що постать такого лідера, коли він стає лідером всієї країни (наприклад, президентом чи прем'єр-міністром) має величезний вплив на якість суб'єктності.

Сильний лідер-харизматик, що спрямований на авторитарність у здобутті й утвердженні влади в країні, свідомо чи позасвідомо буде сприяти утвердженню авторитарної, а в крайньому випадку тоталітарної суб'єктності.

Натомість сильний харизматичний лідер нації, який налаштований на партнерство й духовно-душевну взаємодію зі своєю командою, виборцями,

народом, завжди ініціює стратегію розвитку гуманістичної суб'єктності країни, яка зумовлює потужність і довговічність цієї суб'єктності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. 448 с.
2. Адорно Т.В. Исследование авторитарной личности. М.: Астрель, 2012. 473 с.
3. Ананьїн В. О. Культура як форма існування цінності. *Суспільство. Держава. Армія*: зб. наук. праць. Київ: ВІТІ НТУУ «КПІ», 2009. Вип. 10–11. С. 23–31.
4. Андрущенко В. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть. Досвід соціально-філософського аналізу. Київ: ТОВ «Атлант ЮемСі», 2005. 498 с.
5. Андрущенко Т.В. Комунікативні чинники толерантності. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2011. Вип. 51 (№ 9). – С. 497–503.
6. Андрущенко Т. В. Ціннісний дискурс цивілізацій. Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ: : Університет “Україна”, 2011. 440 с.
7. Андрусенко В.А. Социальный страх. Свердловск: Издательство уральского университета, 1991. 172 с.
8. Антонов А. И. Микросоциология семьи (методология исследования структур и процессов): Учебное пособие для вузов. М.: Издательский Дом «Nota Bene», 1998. 360 с.
9. Арндт Х. Истоки тоталитаризма. М.: ЦентрКом, 1996. 672 с.
10. Арндт К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до пост конвенціональної моралі; пер. з нім. В. Купліна. Київ: Дух і літера, 2009. 430 с.

- 11.Арендт Х. Организованная вина. Скрытая традиция: Эссе. Москва: Текст, 2008. С. 39-56.
- 12.Арістова А. В. Міграційна криза в Європі та проблеми міжрелігійних відносин. *Економіка та управління на транспорті*. 2016. Вип. 2. С. 131-138.
- 13.Батюк О. Адекватність та аутентичність особистості в контексті гендерних перетворень. Збірник наукових праць ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції НПУ Драгоманова, Київ: Інтерсервіс. 2017. С. 98.
- 14.Беленький В. Х. Марксизм о роли народных масс – без прикрас. *Философия и общество*. 2011. № 2. С. 23–36.
- 15.Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. М.: Медиум, 1995. 323 с.
- 16.Бердяев Н. А. О назначении человека. М.: Республика, 1993. С. 20-84.
- 17.Бердяев Н. А. Смысл творчества. М.: Наука, 1990. 269 с.
- 18.Бех Ю. Саморозгортання соціального світу. Київ. Видавництво НПУ ім. М. Драгоманова, 2007. 248 с.
- 19.Більченко Є. Людина без історії: монографія. Київ: Видавець Білявський, 2015. 371 с.
- 20.Быстрицкий Е. К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие. Київ: Наук. думка, 1991. 200 с.
- 21.Бичко А. Класична доба української філософії. Філософія: Курс лекцій. Київ: Либідь, 1994. 576 с.
- 22.Бичко І. Свобода. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. С. 570.
- 23.Блондель Ж. Политическое лидерство: Путь к всеобъемлющему анализу. М.: Российская академия управления, 1992. 135 с.

- 24.Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры; пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской. М.: Республика; Культурная революция, 2006. 269 с.
- 25.Бубер М. Я и Ты. Два образа веры. М.: Республика, 1995. С. 15-92.
- 26.Буяк Б. Феномен лідерства в історико-філософській ретроспективі. *Гуманітарний вісник*. 2015. № 36. С. 238-253.
- 27.Василенко В.А. Проблема ценности в философии. М.: Мысль, 1968. 413 с.
- 28.Вашкевич В.М. Історична свідомість студентської молоді: ціннісно-світоглядні орієнтири: Навч. пос. для вищ. навч. Київ: Світогляд, 2010 219 с.
- 29.Вебер М. Государство і суспільство; пер. з нім. М.: Кушнір. Київ: Всесвіт, 2013. 1112 с.
- 30.Вебер М. Политика как призвание и профессия. М.: Литера Нова, 2018. 232 с.
- 31.Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму; пер. з нім. О. Погорілий. Київ: Основи, 1994. 261 с.
- 32.Вебер М. Харизматическое господство. *Социологические исследования*. 1988. № 5. С. 139-147.
- 33.Вежинов П. Белый ящер. URL: <http://lib.ru/PROZA/WEZHIN/48-03.txt>
- 34.Гегель Г.В.Ф. Наука логики. СПб.: Наука, 1997. 800 с.
- 35.Гегель Г. Работы разных лет: в 2 т. Т. 1. М.:Мысль, 1972. 672 с.
- 36.Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук: в 3 т. М.: Мысль, 1974. Т. 1. Наука логики. 452 с.
- 37.Герасимова Е.М. Лінгвістичні основи соціокультурних принципів економічної взаємодії в глобальній системі координат. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія* [зб. наук. пр.]. Чернігів: ЧНТУ, 2016. №2 (8). 243. [2] С. 17-26.

38. Герасимова Е.М. Траєкторія соціально-економічних трансформацій в сучасній концепції суспільних перетворень. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*: [зб. наук. пр.]. 2017. №1 (7). С. 173-179.
39. Грабовська І.М. Жіноче політичне лідерство як соціокультурна проблема. *Versus*. № 7. 2016. С. 49-54.
40. Грабовська І. Жіноче лідерство – умова та складова суспільного розвитку у сучасному цивілізованому світі (Вступна стаття). *Успішна жінка. Довідник*. Київ: Статус-Україна, 2017. С. 14-16.
41. Грабовська І. Жінка-лідер очима успішних молодих науковиць (спроба наукових висновків з «ненаукових» розмов). *Рівність, лідерство, спілкування в європейських прагненнях української молоді: гендерний дискурс* : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, Тернопіль, 5-7 жовтня 2016 р.; за заг. ред. проф. В. П. Кравця. Тернопіль, 2016. С. 27-29.
42. Грабовська І. Жінка в українській політиці та її портрет у ЗМІ. *Філософсько-антропологічні студії' 2001*. Спецвипуск. Київ. Стилос, 2001. С. 210–219.
43. Горбачева Н.С. Методология исследования политического лидерства. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Грамота. 2015. № 8 (58) в 3-х ч. Ч. 1. С. 52-55.
44. Гринлиф Р.К. Слуга в роли лидера. М.: Рубиновый луч, 1970. 49 с.
45. Гринстайн Ф.И. Личность президента и лидерство. *Социология власти*. 2007. № 1. С. 175 – 186. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/lichnost-prezidenta-i-liderstvo/viewer> (дата звернення 08.04.20).
46. Горбатенко В.П. Десять уроків політичного лідерства для пострадянських керманичів. *Політичний менеджмент*. 2006. Спеціальний випуск. С. 48-62.

47. Дандекар Д.Д. Політичне лідерство як феномен людського буття в культурі: плідність методологічних підходів метаантропології, андрогін-аналізу і гуманістичного психоаналізу». *Гілея: науковий вісник*. Вип. 128 (№ 1). НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. С. 205-209.
48. Дандекар Д.Д. Політичне лідерство в соціальному бутті людини: конструктивність і деструктивність. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 130 (№ 3), НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2018. С. 325-328.
49. Дандекар Д.Д. Феномен харизми політичного лідера. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 135 (8), НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2018. С. 199-202.
50. Дандекар Д.Д. Харизма політичного лідера: конструктивні і деструктивні прояви. *Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe*. 2018. №1. URL: https://sp-sciences.io.ua/s2631953/dandekar_dharmesh_2018_.charisma_of_the_political_leader_constructive_and_destructive_manifestations_social_and_human_sciences_polish-ukrainian_scientific_journal_02_18
51. Дандекар Д.Д. Свобода та любов як головні цінності політичного лідера. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Наукове фахове видання. Випуск 25. Одеса, 2019. С. 53-59.
52. Дандекар Д.Д. Концепції політичного лідерства: філософсько-антропологічні та соціокультурні виміри. *Грані*. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. Дніпро, видавництво «Грані», 2000. С. 73-81.
53. Дандекар Д.Д. Цінності політичного лідера: метаантропологічний аналіз. *Вісник львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. Випуск 25. 2019. С. 14-21.
54. Дандекар Д.Д. Політичне лідерство в умовах авторитарного та тоталітарного суспільства і штучний інтелект. *Людина і штучний інтелект: виміри філософської антропології, психоаналізу, арт-*

- терапії та філософської публіцистики. Підхід філософської антропології як метаантропології: збірник наукових праць. Київ: КНТ, 2020. С. 214-221.*
55. Держановська С. Сутність політичного лідерства: аналіз праць сучасних українських науковців. *Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. 2014. Вип. 40. С. 310-316.*
56. Девтеров І. В. Соціалізація людини у кіберпросторі: Київ: НТУУ «КПІ», 2012. 360 с.
57. Діденко В., Табачковський В. Світогляд. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. С. 569.
58. Добродум О., Кивлюк О. Технологическое чудо современной Индии: на пути к искусственному интеллекту и смарт-обществу *Міждисциплінарні дослідження складних систем. 2018. №12. С. 79-92. URL: <http://iscs-journal.npu.edu.ua/article/view/137834/134816>*
59. Добродум О. Глобалізація культури та конфлікт. *Синергія в культурному просторі сучасності: зб. матеріалів Міжн. наук.-практич. конф., м.Київ, 29-30 березня 2018 р. Київ: КНУКіМ. С.79–82.*
60. Додонов Р.А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования. Запорожье: РА Тандем, 1998. 192 с.
61. Дробницкий О. Ценность. Философский словарь. М.: Советская энциклопедия, 1989. С. 732–733.
62. Дубінська В. О. Теоретичні засади дослідження політичного лідерства у системі державного управління. *Актуальні проблеми державного управління. 2014. № 2. С. 14–21.*
63. Калуга В. Самоідентичність як атрибут змістовності автентичного буття. Острог: *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія Філософія. 2016. № 19. С. 22-27.*
64. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство; пер. с фр.. М.: Политиздат, 1990. 415 с.

65. Кант И. Критика чистого разума. М.: Мысль, 1994. 591 с.
66. Карпенко И. В. Философское пространство культуры: человек философствующий и человек повседневности: монография. Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, 2006. 292 с.
67. Корнієнко В.О., Похило І.Д. Ефективність політичного лідера: критерії та механізми реалізації в сучасній Україні: монографія. Вінниця: УНІВЕРСУМ Вінниця, 2009. 141 с.
68. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору. Київ: Педагогічна думка, 2009. 520 с.
69. Крилова С. Краса людини: особистість, сім'я, суспільство (соціально-філософський аналіз): монографія. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2011. 344 с.
70. Крилова С.А. Краса людини в життєвих практиках культури. Монографія. Видання 2-е, перероблене та доповнене. Київ: КНТ, 2020. 563 с.
71. Крилова С. Любов. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. С. 348–349.
72. Крылова С. Цельность бытия человека. Философская антропология: словарь / Под редакцией Н. Хамитова. Київ: КНТ, 2018. 396 с.
73. Крылова С. Целеустремленность бытия человека. Философская антропология: словарь / Под редакцией Н. Хамитова. Київ: КНТ, 2018. С. 393-394.
74. Крылова С. Целостность бытия человека. Философская антропология: словарь / Под редакцией Н. Хамитова. Київ: КНТ, 2018. С. 394-395.
75. Крылова С., Хамитов Н. Психология красивой женщины. Харьков, Москва: АСТ, 2004. 253 с.
76. Кузьменко Р. Діалектика толерантності та любові в людському бутті. *Гілея: науковий вісник*. Історичні науки. Філософські науки.

- Політичні науки: збірник наукових праць; НПУ імені М. П. Драгомнова, ВГО Українська академія наук. Київ: Гілея, 2017. Вип. 123 (№ 7). С. 200-203.
77. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. 2-е вид. Львів: Кальварія, 1997. 224 с.
78. Лебон Г. Психология толп. М.: Институт психологии РАН, «КСП+», 1998. С. 15-256.
79. Логвиненко О. С. Становлення політичного лідерства управлінської еліти в суспільстві перехідного періоду: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. К., 2004. 24 с.
80. Малахов В.А. Культура и человеческая целостность. Київ: Наукова думка, 1984. 264 с.
81. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества; пер. в англ., послесл., примеч. А.А. Юдина. М.: АСТ, 2002. 526 с.
82. Маслоу А. Мотивация и личность. *Теории личности в западно-европейской и американской психологии*. Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1996. С. 422-448.
83. Маслоу А. Психология бытия. М.: Рефл-бук, Ваклер, 1997. 418 с.
84. Мельник В. В. Культура буття людини як соціокультурний феномен. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2015. Вип. 60. С. 253-268.
85. Макиавелли Н. Государь. Избранные сочинения; пер. с ит. Г. Муравьевой; Вступ. статья К. Долгова. М.: Художественная литература, 1982. С. 301-371.
86. Марчук Л. Співвідношення понять «асертивність» і «лідерство»: порівняльний аспект. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка*. Т. Х: Психологія

- навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Вип. 23. К.: Інформаційно-аналітичне агентство, 2012. С. 382-390.
87. Матусевич Т. Екзистенційні азимуті сучасної гендерної культури: від поліваріантності ідентифікаційних сценаріїв до еkleктичності гендерних стереотипів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Культурологія.* 2016. Вип. 17. С. 238-243. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoakl_2016_17_26
88. Матусевич Т. Демократія в освіті: ідеальне буття чи педагогічна реальність? *Філософія освіти.* Philosophy of Education: науковий журнал. Інститут вищої освіти НАПН України, НПУ ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2019. № 1 (24). С. 115-127.
89. Михненко А.М., Гончарук Н.Т., Макаренко Е.М. Лідерство та управлінська еліта. Київ: НАДУ, 2011. 292 с.
90. Мокляк М.М. Громадянське суспільство в Україні: соціальні тенденції та чинники становлення. *Філософська та соціологічна думка.* Київ, 1995. № 11/12. С. 224-236.
91. Морозов А.В. Деловая психология. Санкт-Петербург: Союз, 2000. 576 с.
92. Мунье Э. Персонализм. М.: Республика, 1992. 294 с.
93. Никишина Н.В. Любовь как форма экзистенции личности : дис...канд. филос. наук: 09.00.04. Горловский гос. педагогический ин-т иностранных языков. Горловка, 2006. 191 с.
94. Ницше Ф. Так сказал Заратустра. Книга для всех и ни для кого . *По ту сторону добра и зла. Казус Вагнер. Антихрист. Эссе Номо. Человеческое, слишком человеческое. Злая мудрость;* пер. с нем.. Минск: Харвест, 2005. С. 398-410.
95. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. Казус Вагнер. Антихрист. Эссе Номо. Человеческое, слишком человеческое. Злая мудрость: пер. с нем. Минск: Харвест, 2005. 879 с.

- 96.Новохатський В. Тенденції забезпечення громадського інтересу
Політичний менеджмент. 2004. № 6. С. 72–74.
- 97.Ольшанский Д.В. Основы политической психологии.
Екатеринбург: Деловая книга, 2001. 496 с.
- 98.Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. М.: Издательство АСТ, 2002.
509 с.
- 99.Ортега-и-Гассет Х. Бунт мас. Електронний ресурс. URL:
http://www.ae-lib.org.ua/texts/ortega-y-gaset_masa_ua.htm
- 100.Пахарєв А.Д. Політичне лідерство: історико-політологічний
контекст і сучасне становище: Автореф. дис. д-ра політ. наук:
23.00.02: НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. Київ: 2003.
32 с.
- 101.Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Чи є Україна цивілізаційним
суб'єктом історії та сучасності? *Вісник НАН України*. 2020, № 7.
С.3-15.
- 102.Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Цивілізаційний проект України: від
амбіцій до реальних можливостей. *Вісник НАН України*. 2016, № 6.
С. 45-52.
- 103.Платон. Государство. Собр. соч. в 4 т. М.: Мысль, 1993. Т. 3.
С. 79-420.
- 104.Полисаєв О. П. Соціальний феномен державотворення: культурні
традиції і національна самобутність. *Наукові записки
Тернопільського педагогічного університету*. 1998. № 1. С. 138-
144.
- 105.Політичне лідерство: навч. посібник / авт. кол.; за заг. ред.
В. А. Гошовської, Л. А. Пашко. Київ: НАДУ, 2013. 300 с.
- 106.Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги; пер. з англ.
О. Коваленко. Т.1. У полоні Платонових чарів. Київ: Основи, 1994.
444 с.

107. Психология масс. Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1998. 592 с.
108. Попович М. Бути Людиною. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 223 с.
109. Препотенська М.П. Homo urbanus: феномен людини мегаполісу: монографія. Дніпропетровськ: Вид. Середняк Т. Київ: 2014. 420 с.
110. Приятельчук А. О. Лідер і лідерство: бізнес-пошуки шляхів вдосконалення культури і моралі. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія*. 2012. Вип. 39. С. 3-15.
111. Пузиков В. Г., Супаров И. Н. Вождизм как феномен власти и форма политического бытия в XX веке. *Наука о человеке: гуманитарные исследования*. 2013. № 2(12). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozhdzim-kak-fenomen-vlasti-i-forma-politicheskogo-bytiya-v-hh-veke> (дата звернення: 02.04.2020).
112. Рогальская Н.П. Понятие «менталитет»: особенности определения. *София*. 2006. № 9. С. 51-57.
113. Рогожина К. А. Роль патрон-клиентных отношений в формировании политических элит Центральной Азии. *Власть*. 2009. № 11. С. 28 – 32.
114. Розанов В. В. Религия. Философия. Культура. М.: Республика, 1992. 399 с
115. Роттердамский Э. Оружие христианского воина. Харьков: Литера Нова, 2017. 360 с.
116. Розова Т.В. Гідність як екзистенціальна риса людини-громадянина. *Вісник Ін-ту розвитку дитини. Педагогіка, психологія. Серія: Філософія*. 2009. Вип. 2. С. 20-26.
117. Розанвалон П. Перевинайдення демократії; пер. з фр. В. Омелянчика. *Філософська думка*. 2009. № 5. С. 74–77.

118. Савицька Н. Еволюція моделі людини в економічній теорії. *Вісник Хмельницького національного університету*. Економічні науки. 2010. Т. 2, № 3. С. 137–140.
119. Северенюк В. М. Соціальна природа політичного лідерства. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2017. Вип. 75. С. 35-43.
120. Світла В. Кіно і телебачення: арт-терапія душі, зачарованої екраном. Київ: КНТ, 2020. 358 с.
121. Семенченко Ф. Г. Толерантність як моральний принцип та стрижнева проблема політичної діяльності. *Вісник СевНТУ*. Серія : Політологія: зб. наук. пр. 2011. Вип. 123. С. 240–243.
122. Слотердайк П. Критика цинічного розуму; пер. з нім. К.: Тандем, 2002. 544 с.
123. Соловьев Вл. Смысл любви. Сост. В. А. Роменец. Київ: Лыбидь. АСКИ, 1991. 64 с.
124. Сторожев Р. І. Стан дослідження проблеми лідерства у вітчизняній і зарубіжній літературі. *Держава та регіони*. Серія. Державне управління. 2017. № 3 (59). С. 21-25.
125. Тард Г. Мнение и толпа. Психология толпы. М.: Институт психологии РАН, 1999. 412 с.
126. Тиллих П. Мужество быть; пер. Т.И. Вевюрко. *Избранное. Теология культуры*; пер.с англ. М.: Юрист, 1995. С.7-131
127. Ткач Н. О. Соціально-психологічні та інформаційно-комунікаційні механізми політичного лідерства: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 політичні інститути та процеси; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ: 2010. 20 с.
128. Траверсе О. Політичне лідерство та керівництво доби «лібералізованого» тоталітаризму в СРСР: український контекст (60-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.): автореф. дис... доктора політ.

- наук: 23.00.00; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2010. 28 с.
129. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.: С.І. Пирожков, Е.М. Лібанова, О.М. Майборода та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2017. 336.
130. Фелькель Т. Г. Психологічні умови розвитку лідерських якостей у майбутніх науково-педагогічних працівників: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.10 організаційна психологія; Інститут психології ім. Г.С. Костюка. Київ, 2013. 20 с.
131. Философская антропология: словарь / Под ред. Н. Хамитова. 4-е издание, дополненное и переработанное. Київ: КНТ, 2017. 472 с.
132. Философия вождизма. Хрестоматия по вождеведению [Пер. с нем. А. М. Иванова]. М.: Белые альвы, 2006. 608 с.
133. Фомін Ф.В. Феномен любові, як екзистенціальна та моральна основа сім'ї. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ: ВІР УАН, 2012. Випуск 67 (№ 12). С. 316-321.
134. Франк С. Л. Смысл жизни. М: АСТ, 2004. 157 с.
135. Франкл В. Человек в поисках смысла; пер. с англ. и нем. М.: Прогресс, 1990. 368 с.
136. Фрейд З. Печаль и меланхолия; пер. с нем. М.В. Вульфа *Влечение и их судьба*. М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. С.151-176.
137. Фрейд З. Неудовольствие культурой. Фрейд З. Собрание сочинений в 10 т. М.: ООО «Фирма СТД», 2007. Т.9. *Вопросы общества и происхождение религий*; пер. А.М. Боковиков. С.191-270.
138. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я. Психоаналитические этюды. Минск: Попурри, 2001. С. 422-480.
139. Фромм Э. Душа человека. Ее способность к добру и злу. Душа человека. М.: Республика, 1992. С. 13-108.

140. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М.: ООО Издательство АСТ, 2004. 635 с.
141. Фромм Э. Бегство от свободы; пер. Г. Ф. Швейник. 2. изд. М.: Прогресс: Универс, 1995. 253 с. (Библиотека зарубежной психологии).
142. Фромм Э. Человек для себя. URL: <https://monster-book.com/chelovek-dlya-samogo-sebya>
143. Хабермас Ю. Вовлечение Другого. Очерки политической теории. СПб.: Наука, 2001. 417 с.
144. Хайек Ф. Общество свободных. Лондон: Overseas Publications Interchange Ltd, 1990. 309 с.
145. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії. Проблема людини. Вступ до філософської антропології як метаантропології. 5-е видання, перероблене та доповнене. Київ, 2017. 396 с.
146. Хамітов Н. Самотність у людському бутті. Досвід метаантропології. Київ: Гранослов, 2000. 251 с.
147. Хамитов Н. Философия: бытие, человек, мир. От метафизики к метаантропологии. 6-е издание, исправленное и дополненное. Київ: КНТ, 2020. 268 с.
148. Хамітов Н. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. Київ: КНТ, 2017. 394 с.
149. Хамітов Н., Крилова С. Андрогін-аналіз. Філософський словник. Людина і світ. 2-е видання, виправлене і доповнене. Київ: КНТ, 2018. С. 9-11.
150. Хамітов Н., Крилова С. Філософський словник. Людина і світ. 2-е видання, виправлене і доповнене. Київ: КНТ, 2018. 200 с.
151. Хамитов, Н. В. Философия и психология пола. Киев: Ника-Центр, М.: Институт общегуманитарных исследований, 2001. 224 с.

152. Хамітов Н. Європейська людина як екзистенціально-антропологічний тип: плюральність шляхів та вимірів // Антропокультурні чинники європейського вибору України. – К.: Наукова думка, 2014.
153. Хамітов Н. Тайна мужского и женского. Київ: Либідь, 2002. 176 с.
154. Хамітов Н.В. Люди тоски и люди скуки. Київ: КНТ. 2019. 189 с.
155. Хамітов Н. Харизма. Философская антропология: словарь / Под редакцией Хамитова Н.В. Київ: КНТ, 2018. С. 391-392.
156. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. М.: АСТ, 2003. 603 с.
157. Харченко Ю. В. Політичне в соціокультурній динаміці : монографія / Ю. В. Харченко. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2015. 344 с.
158. Харченко Ю. В. Соціально-філософський аналіз феномену політичної свідомості як форми відображення політичної комунікативної практики. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія, Культурологія*: Зб. наук. пр. № 1 (11). Київ: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. С. 68-72.
159. Харченко Ю. В. Пространственная симметрия политического в контексте становления глобализационных процессов. *Totallogy-XXI. Постнекласичні дослідження*. № 31. Київ: ЦГО НАН України, 2014. С. 218-230.
160. Херманн М. Стили лидерства в формировании внешней политики *Политические исследования*. 1991. № 1. С. 91-98.
161. Хейзинга, Й. Homo ludens. В тени завтрашнего дня / Й. Хейзинга [пер. с нидерл., общ. ред. и послесл. Г.М. Тавризян]. – М. : Издательская группа "Прогресс", "Прогресс-Академия", 1992. – 464 с.
162. Хилсмэн Р. Стратегическая разведка и политические решения; пер. с англ. К. П. Сонина и О. Е. Зильберберг. Стратегическая

разведка и политические решения. М.: Издательство иностранной литературы, 1957. 192 с.

163. Чирикова А.Е. Личностные предпосылки успешности деятельности российских предпринимателей. *Психологический журнал*. 1999. № 3, С. 81-92.
164. Чорна Л. У пошуках ідеалу. Київ: Освіта України. 2016. 508 с.
165. Чорна Л. Революція як спроба втілення суспільного ідеалу. *Гуманітарний часопис: зб. наук. пр. / Нац. аерокосмічний ун-т ім. М.Є. Жуковського «Харків. авіаційний ін-т»*. Харків, 2016. № 2. С. 63-73.
166. Чорна Л. Трансформація аксіосфери та утопія як культурна практика раннього Модерну. *Вісник національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. Щоквартальний науковий журнал. № 2. 2018. С.32-36.
167. Шашкова Л.О. Ідеї протестантизму та наукові новації в дискурсі науки і релігії. Софія, 2016. № 2. С. 96-101.
168. Шелер М. Философское мировоззрение. Избранные произведения. М.: Гнозис, 1994. С. 3-13.
169. Шелер М. Формализм в этике и материальная этика ценностей. Избранные произведения. М.: Гнозис, 1994. 490 с.
170. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2016. 284 с.
171. Элиаде М. Мефистофель и Андрогин, или Тайна целостности. М.: СПб.: Алетейя, 1998. 374 с.
172. Юм Д. Сочинения в 2т. Т.2 ; пер. с англ. С. И. Церетели и др.; 2-е изд., дополн. и испр. М.: Мысль, 1996. 799 с.

173. Юнг К. Г. Тэвистокские лекции. Аналитическая психология и ее практика. Киев: Синто, 1995. 236 с.
174. Юнг К. Г. Об архетипах коллективного бессознательного. Архетип и символ; пер. А. М. Руткевича. М.: Renaissance, 1991. С. 95-128.
175. Юнг К. Г. Проблема души современного человека. Архетип и символ; пер. А. М. Руткевича. М.: Renaissance, 1991. С. 203-222.
176. Ягодзінський С.М. Глобальні інформаційні мережі у соціокультурній перспективі. Київ: Аграр Медіа Груп, 2015. 276с.
177. Якушин Д. А. Лидерство и вождизм: синтез в пространстве политической культуры России. *Вестник МГОУ. Серия "История и политические науки"*. 2014. № 4. С. 138-142.
178. Ярошенко М.В. Гендерні дослідження політичного лідерства. *Наукові праці. Політологія*. Випуск 261, 2016. Том 273. С. 23-28, с. 25.
179. Ясперс К. Смысл и назначение истории; пер. с нем. М.: Политиздат, 1991. 527с.
180. Ayoub M. A Muslim View Of Christianity: Essays On Dialogue Logos Press; First edition, 2007. 264 p.
181. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting. Basic Books, 1976. 618 p.
182. Greenstein F. I. The Presidency of My Mind's Eye. *The Antioch Review*. 2000. Fall. Vol. 58. N 4. P. 398–405. DOI: 10.2307/4614052. URL: <https://www.jstor.org/stable/4614052> (дата звернення 20.04.2020).
183. Gusfield J. Functional Areas of Leadership in Social Movements. *Sociological Quarterly*. 1966. Vol. 7. No. 2. P. 137–156. doi.org/10.1111/j.1533-8525.1966.tb01684.x. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1111/j.1533-8525.1966.tb01684.x> (дата звернення 04.03.2020)

184. Downton J. Rebel Leadership: Commitment and Charisma in the Revolutionary Process. New York: Free Press, 1973. 306 p.
185. Dewey J. Democracy and Education. The Middle Works, 1899-1924 Southern Illinois University Press; 1st edition, 1980, c. 324.
186. Edinger L. Political Science and Political Biography: Reflections on the Study of Leadership. *Journal of Politics*. 1964. Vol. 26, No. 2, P. 423–439; No. 3, P. 648-676. URL: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/pdfplus/10.2307/2127605> (дата звернення 03.03.2020).
187. Elgie Robert. Political Leadership in Liberal Democracies. London: Macmillan Publishers Limited, 1995. XIII+232 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-24216-0>. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-349-24216-0_8 (дата звернення 13.03.2020).
188. Etzioni A. A. Comparative Analysis of Complex Organizations. New York: The Free Press of Glencoe, Collier-Macmillan, 1961. 366 p.
189. Jennings E. An Anatomy of Leadership: Princes, Heroes and Supermen. New York: Harper, 1960. 256 p. URL: <https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupname?key=Jennings%2c%20Eugene%20E%2e%20%28Eugene%20Emerson%29%2c%201926-> (дата звернення 11.03.2020).
190. Levinas E. Le Temps et l'Autre. PUF, 1989. 91 p.
191. Oxford Learner's Dictionaries. Oxford: University Press, 2020. URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/leader> (дата звернення 12.03.2020).
192. Paige G. The Scientific Study of Political Leadership. New York: Free Press, 1977. 418 p. <http://www.hawaii.edu/intlrel/paige.pdf> (дата звернення 09.03.2020).
193. Poché F. Penser avec Arendt et Lévinas. Du mal politique au respect de l'autre. Chronique Sociale, Lyon, en co-édition avec EVO, Bruxelles

- et Tricorne, Genève, 1998; 3nd édition, 2009. 127 p.
194. Risman D., Glaser N., Danney R. Lovly Crowd. The Study of American Character. New York, 1950. 188 p. URL: https://is.muni.cz/el/1423/jaro2016/SOC757/um/61816962/Riesman_Lonly-Crowd.pdf (дата звернення 20.02.2020). p. 82.
195. Samimi Mehdi, Cortes Andres Felipe, Anderson Marc H., Herrmann Pol. What is strategic leadership? Developing a framework for future research // [The Leadership Quarterly](https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2019.101353). 17 January. 2020. URL: <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2019.101353> (дата звернення 13.03.2020).
196. Fitzsimmons Terrance W., Callan Victor J. The diversity gap in leadership: What are we missing in current theorizing? [The Leadership Quarterly](https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2019.101347). 26 November 2019. URL: <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2019.101347> URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1048984318307513> (дата звернення 13.03.2020).
197. Friedrich C. Political Leadership and the Problem of Charismatic Power. *Journal of Politics*. 1961. Vol. 23. No. 1. P. 3-24. DOI: 10.2307/2127069. URL: <https://www.jstor.org/stable/2127069> (дата звернення 11.03.2020).
198. Lasswell Harold D., Merritt B. Fox. The Signature of Power: Buildings, Communication, and Policy. New Brunswick, N.J.: Transaction Books, 1979. 234 p.
199. Hook S. The Hero in History. Cosimo, Inc., 2008. 292 p.
200. Khamitov N.V., Dandekar D.D. Gender Strategies and Political Leadership. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. № 15. Dnipro. P. 40-48.

Додаток А

Список публікацій здобувача:

1. Дандекар Д.Д. Політичне лідерство як феномен людського буття в культурі: плідність методологічних підходів метаантропології, андрогін-аналізу і гуманістичного психоаналізу. *Гілея: науковий вісник*. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич; НПУ імені М. П. Драгоманова, ВГО Українська академія наук. Київ: Гілея, 2017, Вип. 128 (№ 1), С. 205-209.
2. Дандекар Д.Д. Політичне лідерство в соціальному бутті людини: конструктивність і деструктивність. *Гілея: науковий вісник*. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич; НПУ імені М. П. Драгоманова, ВГО Українська академія наук. Київ: Гілея, 2018, Вип. 130 (№ 3) С. 325-328.
3. Дандекар Д.Д. Феномен харизми політичного лідера. *Гілея: науковий вісник*. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич; НПУ імені М. П. Драгоманова, ВГО Українська академія наук. Київ: Гілея, 2018, Вип. 128 (№ 1), С. 199-202.
4. Дандекар Д.Д. Свобода та любов як головні цінності політичного лідера. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Наукове фахове видання. Випуск 25. Одеса, 2019. С. 53-59.
5. Дандекар Д.Д. Концепції політичного лідерства: філософсько-антропологічні та соціокультурні виміри. *Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. Дніпро, видавництво «Грані», 2000. С. 73-81.
6. Дандекар Д.Д. Цінності політичного лідера: метаантропологічний аналіз. *Вісник львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. Випуск 25. 2019. С. 14-21.
7. Dandekar D.D. Gender strategies and political leadership / Co-author Khamitov N.V. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. № 15.

Р. 40-48. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. № 15. Дніпро, 2019. С. 40-48. (Збірник зареєстровано в наукометричній системі Web of Science.) <http://ampr.diit.edu.ua/article/view/169479/175807>

**Опубліковані праці,
які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:**

1. Дандекар Д.Д. Політичне лідерство в соціальному бутті людини. *Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення*: збірник матеріалів IV Міжвузівської науково-теоретичної конференції молодих науковців, 4 грудня 2018 р. Житомир: ЖДУ імені Івана Франка, 2018. С. 19-20.

2. Дандекар Д.Д. Сенс політичного лідерства в бутті людини. *Втрата і знаходження сенсу в бутті людини: можливості психоаналізу, арт-терапії і філософської публіцистики*: збірник наукових праць. Київ: Інтерсервіс, 2018. С. 73-79.

3. Дандекар Д.Д. Цінності політичного лідера в суспільстві: від безпеки до єдності свободи і любові. У зб. *Майбутнє особистості і сім'ї: контексти філософської антропології, психоаналізу, арт-терапії*: збірник наукових праць. Київ: КНТ, 2019. С. 192-197.

4. Дандекар Д.Д. Політичне лідерство в умовах авторитарного та тоталітарного суспільства і штучний інтелект. *Людина і штучний інтелект: виміри філософської антропології, психоаналізу, арт-терапії та філософської публіцистики. Підхід філософської антропології як метаантропології*: збірник наукових праць. Київ: КНТ, 2020. С. 214-221.

Апробація результатів дослідження

1. Міжнародна науково-практична конференція *«Філософська антропологія, психоаналіз і арт-терапія: перспективність взаємодії (підхід філософської антропології як метаантропології)»* (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, 30-31 березня 2016 року).

2. Перша Всеукраїнська науково-практична конференція аспірантів і студентів *«Філософсько-антропологічні, психоаналітичні й екзистенціальні виміри буття людини». «Любов, смерть, сексуальність у сучасній філософії та психології»* (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, 1-2 грудня 2016 року).

3. IV Міжнародна науково-практична конференція кафедри філософської антропології НПУ імені М.П. Драгоманова *«Особистість, стать, сім'я: виклики та відповіді філософської антропології, психоаналізу і арт-терапії (підхід філософської антропології як метаантропології)»* (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, 30-31 березня 2017 року).

4. Міжнародна науково-теоретична конференція *«Глобалізований світ: випробування людського буття»* (Житомирський державний університет ім. І. Франка, м. Житомир, 6 – 7 жовтня 2017).

5. II Всеукраїнська науково-практична конференція аспірантів і студентів *«Філософсько-антропологічні, психоаналітичні й екзистенціальні виміри буття людини». «Втрата і знаходження сенсу в бутті людини: можливості психоаналізу, арт-терапії і філософської публіцистики»* (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, 30 листопада 2017 року).

6. V Міжнародна науково-практична конференція кафедри філософської антропології НПУ імені М.П. Драгоманова *«Майбутнє людини та людства: контексти філософської антропології, психоаналізу, арт-терапії та*

філософської публіцистики (підхід філософської антропології як метаантропології)» (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, 30-31 березня 2018 року).

7. III Всеукраїнська науково-практична конференція *«Від самотності до любові: екзистенціальне розкриття людини»* (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, 29 листопада 2018 року).

8. IV Міжвузівська науково-теоретична конференція молодих науковців *«Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення»* (Житомирський державний університет ім. І. Франка, м. Житомир, 4 грудня 2018 року).

9. VI Міжнародна науково-практична конференція кафедри культурології та філософської антропології, лабораторії метаантропологічних досліджень факультету філософії і суспільствознавства НПУ імені М.П. Драгоманова *«Майбутнє особистості і сім'ї: контексти філософської антропології, психоаналізу, арт-терапії та філософської публіцистики. Підхід філософської антропології як метаантропології»* (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, 22-23 травня 2019 року).

10. VII Міжнародна науково-практична конференція кафедри культурології та філософської антропології, лабораторії метаантропологічних досліджень факультету філософії і суспільствознавства НПУ імені М.П. Драгоманова *«Людина і штучний інтелект»* (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, 21-22 травня 2020 року).